Neuengamme BULLETIN

Een uitgave van de Stichting Vriendenkring Neuengamme

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

November 2018

INHOUDSOPGAVE

Van de voorzitter	**3**
“Strijd om erkenning”	**4**
In Memoriam: Wim Aloserij	**9**
25 jaar Vriendenkring Neuengamme	**10**
De brieven van mijn oma	**12**
Het transport uit Hamburg naar Zweden	**15**
De geschiedenis van de AIN	**22**
Domweg gelukkig in de Hendrik Dienskestraat	**28**
Stichting Vriendenkring Neuengamme op de kaart	**33**
Ter gelegenheid van de officiële heropening	**37**
Boekbespreking	**41**
Twee nieuwe Stolpersteine in Hattem	**46**
Het laatste transport vanuit Kamp Amersfoort naar Neuengamme en de 15000-serie gevangenen	**48**
Lammert Huizing	**60**

Omslag:
Portretfoto’s van gevangenen van concentratiekamp Neuengamme die op het Digitale Monument zijn geplaatst

COLOFON

Het Neuengamme Bulletin is een uitgave van
STICHTING VRIENDENKRING NEUENGAMME

Ere-voorzitter(s):
Joop van Vonderen †
Afko Schoonbeek

Voorzitter:
Martine Letterie
Het Jebbink 55
7251 BK Vorden
0575-552458
info@martineletterie.nl

Secretaris en archiefbeheer:
Gerrit Assies
Fagotdreef 8
3845 DH Harderwijk
034-1881985 secretariaat@vriendenkringneuengamme.nl

Penningmeester:
Renzo de Muijnck
Poolsterstraat 19
4356 BV Oostkapelle
06-10563474 penningmeester@vriendenkringneuengamme.nl

Bankrekening: IBAN: NL98 RBRB 0850 0887 12
t.n.v. Stichting Vriendenkring Neuengamme

Algemene bestuursleden:
Nicole Duijkers
Arend Hulshof
Shie On Bavelaar
Erik Dijkstra

Contactpersoon nabestaanden:
Edwin Vrielink
Bunshaftlijn 11
2782 AS Zoetermeer
06-14305306
edwin_vrielink@hotmail.com

Redactie bulletin:
Erik Dijkstra bulletin@vriendenkringneuengamme.nl

Eindredactie en correctie bulletin:
Jan en Grietje Assies

Website:
www.vriendenkringneuengamme.nl

Vormgeving en druk
Verloop drukkerij
www.verloop.nl

VAN DE VOORZITTER

Lieve vrienden en vriendinnen,

U heeft dit blad iets later in handen dan anders, maar dat heeft een reden. Zoals u ziet is het veel dikker dan normaal. Het is dit jaar namelijk vijfentwintig jaar geleden dat de stichting Vriendenkring Neuengamme werd opgericht en in dit bijzondere nummer staan we daarbij stil.
We blikken terug op de geschiedenis van onze relatief jonge stichting. Zelf heb ik voor deze gelegenheid mijn voorganger Afko Schoonbeek geïnterviewd. Bovendien is de toespraak opgenomen die hij hield bij de eerste grote reis die onze vriendenkring in 2005 maakte. Anderen schreven biografieën van drie oud-gevangenen die de laatste jaren nauw bij onze vriendenkring betrokken waren en interviewden een aantal oud-leden van de redactie van het bulletin. U begrijpt dat we in beide gevallen bij lange na niet volledig konden zijn, daarvoor schiet ruimte ook nu te kort.

Op 1 november gaan we weer op reis naar de Gedenkstätte Neuengamme. We zijn blij dat er steeds weer nieuwe vrienden meegaan en ook dat er weer oude bekenden zullen instappen. We zijn zeer verheugd dat dit najaar 22 studenten met ons meereizen van de opleiding tot docent geschiedenis van de Hogeschool Leeuwarden en van Windesheim. Hun reis wordt eenmalig gesubsidieerd omdat 2018 het Jaar van het Verzet is.

Afko zegt in zijn interview dat hij door zijn werk voor de stichting veel meer respect heeft gekregen voor het verzetswerk van zijn ouders en tienduizenden anderen. In dat verband citeer ik graag uit zijn toespraak verderop in dit nummer: “Verzet is niet aangeboren, het is ook niet vanzelfsprekend. Het begint vaak met nadenken. Nadenken over misstanden. Het krijgt vaak vervolg door hulp bieden of samen met anderen onrecht te bespreken en kan in niet zoveel gevallen leiden tot actie, tot echt verzet.”
Verzet zal ook het thema zijn van onze komende reis. We zullen stilstaan bij de consequenties die het verzetswerk voor velen had. Ik hoop van harte dat onze reis ook dit keer tot nadenken zal aanzetten.

Martine Letterie

Strijd om erkenning

25 JAAR VRIENDENKRING NEUENGAMME

Erik Dijkstra

Toen op 6 mei 1945 het Britse leger het concentratiekamp Neuengamme binnentrok, troffen ze een leeg kamp aan. De gruwelijkheden die in het kamp hadden plaatsgevonden hadden geen direct zichtbare sporen achtergelaten. De kampadministratie, inclusief de dodenlijsten, was grotendeels vernietigd en ook de galgen en de houten bok, waarop gevangenen door de SS werden mishandeld waren verdwenen. De SS was er niet in geslaagd alle sporen uit te wissen, want de herinneringen en verhalen van de overlevenden bleven.

Oud-gevangene en toenmalig secretaris Joop van Vonderen schreef in 1995 in een van de eerste bulletins:

> "Steeds weer als ik in het voormalige concentratiekamp Neuengamme rondloop valt mij het grote verschil op met de oorlogsjaren. Ik bedoel niet het afwezig zijn van SS'ers, hun geschreeuw, colonnes gevangenen enz., maar het vriendelijke karakter, dat dit gebied nu uitstraalt. Vele bomen nu, die mij in die bijna twee jaren dat ik daar verbleef nooit opgevallen zijn. Zij waren er waarschijnlijk niet. Ondanks de aanwezigheid van twee gevangenissen op dit gebied roept dit na al die jaren voor mij niet meer automatische herinneringen op aan die bange jaren. Het concentratiekamp, dat aan een zijde van een kilometerslange landweg lag, is nu niet toegankelijk. Een jeugdgevangenis ligt nu op dit gebied. Slechts de vroegere appelplaats, nu een grote open vlakte, is vanaf de weg nog zichtbaar".

Oud-gevangenen toegang ontzegd
Joop Van Vonderen vervolgde zijn verhaal met een beschrijving van het terrein zoals dat er in 1995 uit zag. De appelplaats werd maar één dag per jaar, op 4 mei, vrijgegeven voor de jaarlijkse herdenking. De herdenkingsruimte was toen al aanwezig en een gedenksteen markeerde de plaats van het vroegere crematorium. Iets verder het hoge monument met de veelzeggende tekst “euer Leiden euer Kampf und euer Tod sollen nicht vergebens sein”. Teruglopend naar de weg zag Joop in 1995 drie nieuwe barakken, waarin op dat moment de administratie in onder was gebracht. Het bestand van oud-gevangenen werd toen net in een computer gezet. Verder bevatten deze barakken een zaaltje voor lezingen en de bibliotheek. In een deel van de werkplaatsen van de firma Walther was het museum ondergebracht. 23 jaar later is er veel veranderd. De jeugdgevangenis is verdwenen en het gehele terrein is nu een “Gedenkstätte”, oftewel een herdenkingsplaats. De meeste van de oud-gevangenen die destijds deelnamen aan de jaarlijkse reis naar Neuengamme, de pelgrimstocht zoals zij dat noemden, zijn niet meer onder ons. Vlak na de oorlog, in 1950 maakten voornamelijk Belgische oud-gevangenen een vergeefse pelgrimstocht naar het voormalige concentratiekamp. De toegang tot het terrein werd hen ontzegd, notabene door een wachtpost in een oud Wehrmacht uniform.

Schandvlek
In de eerste naoorlogse jaren was het helemaal niet vanzelfsprekend dat het kampterrein een plek was die voor bijzondere aandacht en zorg in aanmerking kwam. Het stadsbestuur van Hamburg wilde deze schandvlek het liefst onmiddellijk uitwissen. Nadat het kamp door het Britse militaire bestuur gebruikt was als interneringskamp voor voormalige SS’ers, NSDAP’ers en andere Duitsers met een naziverleden, werd het terrein in 1948 overgedragen aan het stadsbestuur, dat er een gevangenis stichtte. Al snel werden bestaande gebouwen afgebroken en werd er een nieuw cellenblok gebouwd.

De "Zweite Geschichte"
Het opzetten van een Gedenkstätte op deze beladen plaats was dus geen vanzelfsprekendheid. Het werd een jarenlange strijd met het Hamburgs stadsbestuur, wat ook wel de "Zweite Geschichte" van Neuengamme wordt genoemd. Het stadsbestuur had langdurige moeite met het erkennen van hun nationaalsocialistische verleden. Dat zich binnen de eigen stadsgrenzen het grootste concentratiekamp van Noordwest-Duitsland had bevonden en waar minstens 43.000 gevangenen werden vermoord, verhongerd of aan gevolgen van uitputting en ziekte overleden, deed hieraan niets af. Dat gold ook voor het feit dat het juist de 'Gauleiter' van Hamburg, K. Kaufman, was geweest die in samenwerking met de SS de ontruiming van Neuengamme had georganiseerd. Dit werd natuurlijk niet zo verwoord. Het stadsbestuur beweerde dat men angst had, dat de komst van voormalige gevangenen naar het kampterrein afbreuk zou doen aan de rust in het nieuwe gevangeniscomplex.

Monumenten
Onder druk van de Haflingsverbände en onder diplomatieke druk werd pas in 1954 het eerste monument opgericht. In de voormalige moestuin van Neuengamme, waar de as uit het crematorium als mest was verstrooid, werd een herdenkingszuil geplaatst op initiatief van Franse oud-gevangenen. Het monument werd door de burgemeester van Hamburg onthuld. In 1958 werd het Amicale Internationale de Neuengamme (AIN) opgericht door oud-gevangenen. Zij zetten zich, onder voorzitterschap van Jean Dolidier, in voor de oprichting van een grootschaliger monument op de plek van het crematorium. Dit streven had tot resultaat dat in 1960 vlakbij de zuil van 1954 een gedenksteen werd onthuld waarop een toelichting stond over de zuil. Ook werd er gememoreerd aan de duizenden gevangenen die waren omgekomen. In 1965 werd dezelfde plaats uitgebreid met een 27 meter hoge granieten stele en het bronzen beeld van de stervende gevangene.

Een belangrijke verbetering was de aanleg van een wandelpad in 1982 door deelnemers van een internationaal jeugdkamp.

Oprichting Vriendenkring Neuengamme
De AIN werd vanaf de jaren 60 vertegenwoordigd door de communist Berend (Ben) Gerritsen. Hij zette zich in voor het behoud van de resten van het vroegere concentratiekamp. Hij probeerde een Nederlands comité te vormen van oud-gevangenen, waar zich ongeveer 40 oud-gevangenen bij hadden aangesloten. Tijdens de Koude Oorlog was de kloof tussen de communistische en niet-communistische oud-gevangenen groot en Gerritsen slaagde er niet in deze kloof te dichten. Hij bleef nog lang actief en hij presenteerde zich in de media als secretaris van de (onofficiële) Vriendenkring Neuengamme.

Op 23 februari 1993 werd in Den Haag de Stichting Vriendenkring Neuengamme opgericht. Na het overlijden van Gerritsen in 1989 vroeg het AIN aan Joop van Vonderen om de taak van Gerritsen over te nemen. Van Vonderen richtte samen met N.W. Wijnen de Vriendenkring op. Beide mannen hadden verscheidene Duitse concentratiekampen overleefd. Van Vonderen en Wijnen hadden elkaar in Natzweiler leren kennen. Wijnen had geen directe relatie met Neuengamme, wel waren de beide broers van zijn echtgenote er omgekomen. Maar Wijnen beschikte over een groot organisatorisch talent. De twee initiatiefnemers achtten het van groot belang dat Neuengamme in de naoorlogse Nederlandse samenleving herinnerd zou blijven. Zij hoopten ook dat de Vriendenkring zou gaan fungeren als een plaats waar oud-gevangenen en hun familie eenvoudig contact konden leg-

gen en onderhouden. 25 jaar later is dat doel zeker bereikt.

Het Digitale Monument

De totstandkoming van het Digitale Monument is een van de grote verdiensten van de Vriendenkring. Vooral Martine Letterie heeft zich hier erg voor ingezet. De eerste aanzet voor het monument was een uitnodiging in het voorjaar van 2012 voor meerdere partijen om eens te brainstormen over een digitaal monument voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Er vonden daarna meerdere bijeenkomsten plaatsvinden in Kamp Amersfoort, maar het lukte uiteindelijk niet alle partijen op een lijn te krijgen. Ondertussen gaf Ino Paap van Mediamatic, het bedrijf dat het Joods Monument had gemaakt, een lezing op de contactdag om alle vrienden warm te maken. Het bestuur besloot na gesprekken met meerdere partijen om een samenwerking aan te gaan met de Oorlogsgravenstichting. Dat bleek makkelijker gezegd dan gedaan, de database van de Vriendenkring moest geïntegreerd worden met die van de Oorlogsgravenstichting. Maar het is uiteindelijk gelukt en de Vriendenkring is trots op hun Digitaal Monument. Andere vriendenkringen zullen hopelijk volgen, waardoor alle informatie van voormalige gevangenen bij elkaar komt en er een volledig beeld ontstaat van de weg die de gevangenen hebben moeten gaan.

Het Digitale Monument wordt sinds 2017 beheerd door Edwin Vrielink. Toen hij het overnam stond de lay-out als een huis. De invulling van de 6600 Monumenten stond echter nog in de kinderschoenen. Dankzij het tomeloze enthousiasme van Edwin is dit sterk verbeterd. Hij heeft er dan ook veel tijd ingestoken. Naast het beheer van het Digitale Monument verzorgt Edwin ook het contact met de nabestaanden. Het verschijnen van het boek De Laatste getuige van Frank Krake dit voorjaar leidde tot een stortvloed van aanvragen om informatie over slachtoffers van Neuengamme. Maar liefst 117 informatieverzoeken kwamen er binnen in het eerste halfjaar. In dezelfde periode werden er 68 Digitale Monumenten aan het Monument toegevoegd en kregen 174 oud-gevangenen hun portretfoto op het Monument geplaatst. Het is voor Edwin bijna een dagtaak, weken van 30 uur zijn geen uitzondering. Maar voor Edwin is het erg dankbaar werk. Veel verhalen rusten bij nabestaanden. Zij zijn blij dat ze op het Monument een plaats vinden waar hun ervaringen, gedachten, hun familielid, niet vergeten zal worden. Een slachtoffer van Neuengamme is een Monument waardig.

Op pagina 22 kunt u meer lezen over de geschiedenis van de AIN.

BIOGRAFIE

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Hilbert Roffel

Op 21 juni 2015 overleed Hilbert Roffel, op 95 jarige leeftijd. Hij was een van de oud-gevangenen van het concentratiekamp Neuengamme. Omdat hij als tuinman een deel van het jaar geen werk had, werd hij in de loop van de Tweede Wereldoorlog verplicht te werk gesteld in Duitsland. Hij vertrok naar Bingen, in eerste instantie samen met zijn meisje. Ze trouwden na een jaar, en vervolgens werkte hij er nog een half jaar alleen. Toen hij weer met verlof naar huis mocht, keerde hij niet terug. Hij wilde bij zijn vrouw blijven, maar -zoals hij in een interview voor het boek Nederlanders in Neuengamme in 2001 zei: 'ook om de politiek, want de mensen waren bang dat de woorden met de wind mee waaiden, ook als je erover sprak met de hoofden dicht bij elkaar.' Hij dook samen met zijn vrouw onder bij zijn schoonmoeder aan de Coehoornsingel in Groningen. Hij was zoals hij zelf zei, een echte knutselaar, dus hij timmerde graag wat. De buren sliepen 's middags en hadden hem gevraagd dan stil te zijn. Op 19 augustus 1944 hield hij zich daar keurig aan, maar iemand anders probeerde die middag een gat in een pan te dichten. De eerder genoemde buren, NSB'ers, gaven Hilbert aan. Duitse militairen doorzochten de woning en Hilbert werd meegenomen. Hij zat een paar dagen vast op het politiebureau op het Martinikerkhof, vervolgens een paar dagen in kamp Erika bij Ommen en vervolgens kwam hij in Kamp Amersfoort terecht. Op 9 september ging hij op transport naar Neuengamme.
Een paar weken na aankomst moest Hilbert opnieuw op transport naar Husum, een van de meest verschrikkelijke buitenkampen van Neuengamme. De gevangenen moesten daar tankvallen graven voor de zogenaamde Friesen Wall, een verdedigingslinie langs de Duitse Noordzeekust. De nazi's waren bang dat de geallieerden langs die weg zouden kunnen aanvallen. De omstandigheden waren verschrikkelijk, zowel tijdens het werk als in de barakken. In drie maanden tijd overleden 1500 van de 3000 gevangenen in dat kamp, en Hilbert ontsnapte op het nippertje aan de dood.
Begin december werd het kamp opgedoekt en Hilbert keerde terug naar het hoofdkamp Neuengamme. In maart 1945 moest hij daar plaats maken voor Denen, en hij werd op transport gezet naar Watenstedt, weer een ander kamp. Op 8 april ging hij opnieuw naar transport, en dit keer zat hij een week lang in de trein, zonder eten of drinken. Tegen de tijd dat ze in Ravensbrück aankwamen, was de helft van de 3000 man van het transport overleden. Twee weken later, het was inmiddels waarschijnlijk 1 mei, moest hij opnieuw verkassen en hij kwam in Malchov terecht, een klein kamp bij een oorlogsfabriek. Daar werd hij een paar dagen later door de Russen bevrijd. Het zou tot 1 juni 1945 duren voordat hij eindelijk weer in Groningen was.
Het leven in een concentratiekamp is voor ons, die het niet meegemaakt hebben niet voor te stellen. En wat het met iemand doet, al helemaal niet. Hilbert was vanaf het begin betrokken bij de vriendenkring Neuengamme. De ouders van zijn overleden vriend Piet van der Smissen hadden zijn naam aan de stichting doorgegeven. Hilbert was er altijd bij, zowel op de contactdag als op onze jaarlijkse reizen, samen met zijn zoon Rudy. Hij sprak niet veel, maar dat veranderde de laatste jaren. Nu afgelopen mei heeft hij voor het eerst voor een zaal van medereizigers over zijn ervaringen verteld. Je kon een speld horen vallen.

IN MEMORIAM:
Wim Aloserij

Arend Hulshof

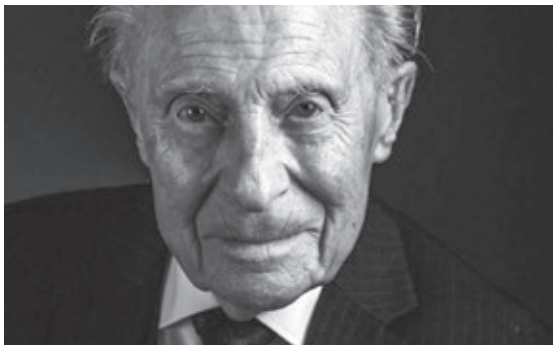

In 2011 leerde ik Wim Aloserij kennen. Met vier overlevenden en een groep nabestaanden bezocht ik het voormalige nazi-concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg. Aloserij was een van die overlevenden. De reis maakte deel uit van mijn onderzoek naar mijn overgrootvader Johannes Rijpstra, die eind 1944 in het kamp overleed. 'Jouw overgrootvader was burgemeester', zei Aloserij met Amsterdamse tongval over hem, 'en had natuurlijk nooit eerder met zijn handen hoeven werken. Dan was je in Neuengamme volledig kansloos.'
Waarschijnlijk miste mijn overgrootvader ook de bluf die Aloserij had en waarmee die zich soms aan zware kampwerkzaamheden kon onttrekken. Een keer had een SS'er gevraagd wie van de gevangenen schilder was. Aloserij, die nooit eerder had geschilderd, stak zijn hand op en mocht die dag een treinwagon verven. Ook vertelde Aloserij hoe hij een keer een flesje spiritus wist te jatten uit de SS-garage. Later verhandelde hij de alcoholhoudende vloeistof met een andere gevangene voor een betere slaapplek. Maar, voegde hij snel toe, ik moest niet denken dat Neuengamme 'een vakantieoord' was. Van de sadistische SS'ers moesten gevangenen soms urenlang naakt in de sneeuw staan en als zij hem met de spiritus hadden gesnapt dan had hij 'zeker de strop gekregen'.

Als je een ander haat,
dan heb je er vooral zelf last van

Na die eerste reis in 2011 ben ik nog vier keer met hem terug geweest in Neuengamme. Ook belde hij me soms op. Bijvoorbeeld om zijn waardering uit te spreken als Amnesty opkwam voor een onderdrukte Jehova's getuige. Zelf had Aloserij zich na de oorlog bekeerd tot die religie. In Neuengamme had hij bewondering voor de Jehova's getuigen die uit geloofsovertuiging weigerden te werken, zelfs als ze daarvoor werden opgehangen. Zijn geloof voedde de positieve levensinstelling van Aloserij. Waar andere kampoverlevenden een levenslange diepe haat koesterden tegen Duitsers, was Aloserij vergevingsgezind. 'Als je een ander haat, dan heb je er vooral zelf last van', zei hij tegen schrijver Frank Krake, die onlangs een biografie over Aloserij publiceerde.
Op 3 mei dit jaar zou Aloserij in Noord-Duitsland de jaarlijkse herdenking bijwonen van de scheepsramp met de Cap Arcona. Het was die dag 73 jaar geleden dat dat schip, vol met nog levende Neuengamme-gevangenen, op zee werd gebombardeerd. Aloserij was een van de laatste vier overlevenden van de ramp, maar de herdenking zou hij niet meer redden. De nacht ervoor overleed hij, 94 jaar oud, in zijn slaap in een hotel in Hamburg, niet ver van de plek waar hij ooit gevangenzat.

Arend Hulshof is bestuurslid bij de Vriendenkring Neuengamme*. Daarnaast is hij hoofdredacteur bij* Amnesty's mensenrechtenblad Wordt Vervolgd*. Bovenstaand stuk verscheen ook als hoofdredactioneel in het juninummer van* Wordt Vervolgd*.*

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Gerdi Verbeet

Iedere week doe ik mijn boodschappen in Putten, niet ver van de plaats waar ik woon. Op 1 oktober 1944 werden uit Putten 400 mannen als represaille opgepakt en afgevoerd naar Neuengamme – een indrukwekkend monument herinnert eraan. Vrijwel niemand overleefde de kampen- en van de mensen die wel overleefden, kwam een groot deel om bij de ramp met de Cap Arcona in de Lübecker bocht. In Putten zijn de sporen nog steeds voelbaar. Het is maar één van de redenen waarom ik een bijzondere band voel met Neuengamme en dus ook met uw vriendenkring die nu 25 jaar bestaat.

In februari 2010 heb ik, als voorzitter van de Tweede Kamer, het kamp bezocht, samen met een delegatie uit de Kamer. Voor sommigen was dat een bijzonder moment. Zoals voor Sybrand van Haersma Buma, nu CDA-fractievoorzitter. Zijn grootvader vond in Neuengamme de dood, net als het toenmalig Tweede Kamerlid Louis de Visser. Tijdens het bezoek hebben we hen herdacht – en al die andere slachtoffers. Zij allen verdienen het dat hun naam en hun verhaal niet vergeten worden.

De Vriendenkring Neuengamme zorgt daarvoor, door de nagedachtenis aan het concentratiekamp en de slachtoffers levend te houden en door binnen de Nederlandse samenleving bekendheid te geven aan de gebeurtenissen in Neuengamme en de nasleep daarvan. Vooral ook voor nieuwe generaties.
En zoals de vriendenkring Neuengamme, zo zijn er heel veel comité's, organisaties en gedenkplaatsen. Ze zijn van onschatbare waarde als het gaat om het bereiken van jonge mensen.

Mijn kleinkinderen van 10, 12 en 13 weten over de oorlog en gelukkig zijn zij geen uitzondering. Op bijna alle basisscholen is er aandacht voor de Tweede Wereldoorlog. Het Denkboek van het Nationaal Comité 4 en 5 mei dat op 75% van de basisscholen wordt gebruikt daagt leerlingen op diverse manieren uit na te denken over de Tweede Wereldoorlog, over herdenken en vieren, over vrijheid en democratie.

Helaas is er in het voortgezet onderwijs geen structurele aandacht voor de Tweede Wereldoorlog waardoor de kennis niet verder wordt verdiept.

Uit recent onderzoek blijkt dat de meeste jongeren weten dat er tussen 1940 en 1945 een wereldoorlog was, dat Nederland door Duits-

land bezet was, dat Hitler daar de baas was. Ze weten dat sommige mensen heel moedig waren en in het verzet gingen, dat ze soms opgepakt werden en in kampen de dood vonden. Ze weten dat de Joden werden vervolgd en vermoord om wie ze waren. Ze weten ook dat er ook mensen fout waren en hun landgenoten verraden hebben. En tenslotte weten ze dat na vijf lange jaren Nederland werd bevrijd door Amerikanen en Canadezen - en dan neemt de kennis snel af.

Dat ook de Russen en de Polen een rol speelden bij de bevrijding. Dat er ook in de andere delen van het Koninkrijk oorlog was, dat het ook in Zuid-Oost Azie oorlog was en dat ook daar mensen in kampen werden opgesloten, vernederd en vermoord- dat weten de meeste jonge mensen niet meer.

Is dat erg? Welke feiten moeten jonge mensen nu echt kennen over de Tweede Wereldoorlog om te beseffen hoe fragiel vrijheid is, hoe kostbaar de rechtstaat en de democratie zijn? En moeten ze weten wat fascisme is en hoe je dat kunt herkennen? En dat je op je hoede moet zijn voor lieden die met gebruikmaking van democratische middelen aan de macht komen en vervolgens de democratie en de rechtstaat aan de kant zetten? En dat mensen verblind kunnen worden door een leider met een krachtige boodschap en een aantrekkelijke stijl? Een leider die ze vervolgens niet meer met democratische middelen kunnen wegsturen?

Ik zou graag zien dat jongeren meer kennis zouden hebben van de wereldwijde omvang van het conflict. Dat ze weten dat er niet alleen in West-Europa veel slachtoffers zijn gevallen maar in andere delen van de wereld nog veel meer. Voor mij persoonlijk gaat het vooral over het belang van vrijheid tegenover de onvrijheid van de Tweede Wereldoorlog. Het is essentieel dat jongeren inzien hoe kwetsbaar onze vrijheden zijn en dat ze zich er verantwoordelijk voor voelen om die vrije democratische rechtstaat voor toekomstige generaties te behouden.

Respect voor de doden, vieren van de vrijheid en mensen bewust maken van hun eigen verantwoordelijkheid om die vrijheid ook voor toekomstige generaties in stand te houden, dat zie ik als de opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Samen met alle andere organisaties die zich inzetten voor vrijheid, vrede en democratie.

De brieven van mijn oma

Wie ben je?
Ik ben Shie On Bavelaar, de jongste dochter van Bertus Bavelaar, het nakomertje. Niet gepland, maar wel gewenst. Ik werk al ruim veertig jaar bij ABN AMRO bank.

Mijn vader Bertus was van 1924. Hij woonde bij zijn ouders in Leiden, toen hij in 1944 onderdook voor de Arbeitseinsatz bij de familie Ten Hove in Diepenheim. Hij had het daar enorm naar zijn zin en kon het vooral goed vinden met de jongste zoon Jan ten Hove jr. Ze voetbalden samen op het erf en mijn vader hielp bij het werken op het land. Hij werd verraden en in de zomer van 1944 gearresteerd. Via het politiebureau in Zwolle, Schalkhaar en kamp Amersfoort kwam hij in september 1944 in Neuengamme terecht. Hij overleefde dat. Mijn broer Sjaak schreef daar in een eerder bulletin over.

Wat is je betrokkenheid bij de vriendenkring?
Door mijn vader raakte ik betrokken bij de vriendenkring. Bij de grote herdenking in 2005 drong het pas echt tot ons kinderen door wat hij had meegemaakt. Mijn vader kreeg een uitnodiging voor de herdenking en wij kinderen wisten eigenlijk van niets. Mijn broer Sjaak en

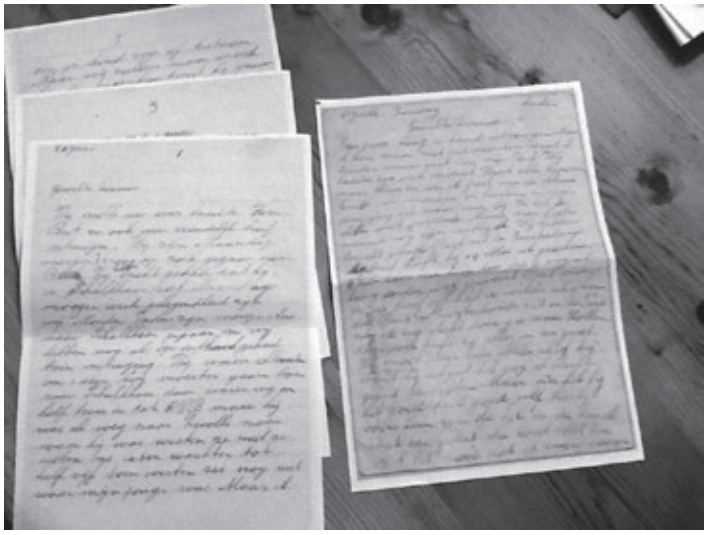

ik zijn mee geweest en toen zagen we daar wat het eigenlijk betekend had, dat hij in Neuengamme gevangen had gezeten. Toen mijn kinderen wat groter werden, ging ik in 2010 actiever mee doen, maar ik had altijd al een grote belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. En sinds 2016 ben ik lid van het bestuur van de vriendenkring.

Wat is het voorwerp?
Mijn vader zat ondergedoken bij de familie Ten

Hove in Diepenheim. Na het overlijden van een tante van die familie een paar jaar geleden kwamen er brieven boven water die mijn oma aan de familie had geschreven. Het ging om een ansichtkaart en een brief van zes kantjes van 20 juni 1944, gericht aan 'den heer G. Ten Hove,' de onderduikgever van Bertus.
In de brief schreef mijn oma, dat ze met haar man naar het politiebureau van Zwolle was gegaan om te vragen waar haar Bertus was. Daar was hij al weg, hij zou naar Schalkhaar zijn overgebracht. De ouders konden niet meer thuiskomen en zaten op het station te wachten op de volgende trein. Daar zagen ze Bert lopen. Hij was geboeid en er liepen een aantal mensen om hem heen. Hij werd weggevoerd. Het was verschrikkelijk om haar zoon zo zien. Hij zwaaide net zo lang, tot hij hen niet meer zag. Zijn ouders moesten weer terug naar Leiden met de trein. Daar kregen ze later bericht dat hij in kamp Amersfoort zat. In de brief gaf zijn moeder Berts adres in het kamp door aan de familie Ten Hove, zodat die hem ook kon schrijven.
Ze sloot de brief af met: "Ik dank u uit het diepst van mijn hart, voor alles wat u voor hem heeft gedaan. Ook van Bert, als ik wat van hem hoor, en als ik weet waar hij zit. Vele groeten van mij en mijn man."

De ansichtkaart was ook van mijn oma, uit de zomer van 1945. Daarin schreef ze zo ongerust was geweest over haar Bert en dat ze zoveel verdriet heeft gehad, omdat ze maar niets van haar Bertus hoorde. Iedereen kwam maar thuis, en vierde feest, behalve haar Bert.
Maar gelukkig had ze nu bericht gehad, dat hij in Zweden is.

Bertus Bavelaar in 2012

Wat maakt die brieven zo bijzonder?
Dat mijn vader die brieven nooit gezien heeft. Hij dacht altijd dat zijn ouders allebei geen belangstelling hadden voor zijn verhaal en dat het ze niets kon schelen. Uit de brieven blijkt dat niets minder waar is. Het is heel verdrietig dat de brieven pas na zijn overlijden boven water kwamen en dat hij ze nooit heeft kunnen lezen. Het had hem enorm veel goed gedaan.

Mijn vader heeft tot zijn dood nauwe banden gehad met de familie Ten Hove en dat hebben wij als kinderen nog steeds.

BIOGRAFIE

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Jannes Priem

Korte biografie van Jannes Priem (10 december 1925 - 22 augustus 2013)
Jannes Priem wordt geboren in het dorpje Putten op de Veluwe. Achttien jaar later wordt hij weggevoerd bij de Razzia van Putten. Wat daarna volgt, past niet in één mensenleven.
De 'rozentuin' van Kotella in Kamp Amersfoort, 'Alte Kameraden' bij aankomst in Neuengamme. Het kaalscheren en de hete lysol douche. De dronken Griem in Husum-Schwesing, die een smekende jongen doodschiet. De kapo en de jongen die niet op de fontein kon blijven zitten. Tankvallen graven in de winter in Ladelund, de pijn in zijn onderkaak, veroorzaakt door de klappen. De vele doden in kamp Ladelund, de hel op aarde. De fluiter in Versen-Meppen, het ophangen van 10 Belgen in Neuengamme. Bij de steenfabriek in het midden mogen lopen. De barakken in Bergen-Belsen waar hij de doden op moest halen. Het schoonmaken van de kamers van de SS, die lichaamsdelen als trofeeën zien. Het puinruimen in Hamburg als de bombardementen doorgaan. Het transport naar Lubeck en inscheping op de Thielbeck. De bommen, de redding door het Zweedse Rode Kruis. De opvang in Trelleborg.
Na de oorlog wilde niemand zijn vreselijke verhalen horen. Pijn om de doden stond voorop. Waarom was hij wel teruggekeerd? Jannes klapte dicht en verhardde.
Na vijftig jaar is hij 'bevrijd'. Contact met Ladelund en pastor Richter opende het slot. Hij vertelde graag aan leerlingen van basisscholen. Zijn thema: Vergeven – nooit vergeten.
www.jannespriem.com

Het transport uit Hamburg naar Zweden

Jan van Ommen

Drie dagen nadat de Zweden de 'Actie Bernadotte' (de witte bussen) hadden beëindigd en naar Zweden terugkeerden, arriveerde in Padborg in de namiddag van 2 mei 1945 onverwacht een trein met 2873 vrouwen uit Hamburg. Over dit transport dat een aanzienlijk aantal Nederlandse vrouwen betreft zijn misvattingen in omloop. Dit artikel hoopt hierin meer duidelijkheid te verschaffen.

Vrouwentransporten

Uit enkele publicaties is op te maken dat men destijds in Denemarken en Zweden niet wist wie deze vrouwen waren en waar ze vandaan kwamen. In Duitsland en Nederland wist men niet wie het transport organiseerde. Twee dagen eerder waren in Padborg ongeveer 4000 vrouwen uit Ravensbrück aangekomen en de twee transporten zijn in de waarneming door elkaar geraakt. De vrouwen uit Hamburg, daarvan een groot aantal joodse vrouwen, kwamen uit buitenkampen van het concentratiekamp Neuengamme. Deze vrouwen waren gedeeltelijk via Ravensbrück in buitenkampen van Neuengamme, onder anderen Beendorf terechtgekomen. Kort voor de evacuatie van Beendorf op 10 april 1945 kwam hier een grote groep vrouwen aan uit het eveneens geëvacueerde kamp in Porta Westfalica. Deze groep bevatte onder anderen Nederlandse joodse vrouwen uit het vroegere Philips-Kommando van kamp Vught die via Auschwitz en Langenbielau (Reichenbach) naar Porta Westfalica waren getransporteerd. In Beendorf bevonden zich al 96 Nederlandse vrouwen uit de z.g. Diamantgroep. Na de evacuatie van Beendorf volgde een rampzalige treinreis door Noord-Duitsland. Voor de mannen eindigde de reis op 16 april 1945 in Wöbbelin (bij Ludwigslust) en voor de vrouwen op 20 april 1945 in Hamburg. Gedurende de twaalf dagen durende

zwerftocht zijn veel vrouwen omgekomen. De Nederlandse overlevende Marian Z.V. spreekt van een Pogrom in het Pogrom en noemt de reis het 'moordtransport'.

Naar Denemarken

Tien dagen later werden deze vrouwen (samen met een aantal vrouwen die al langer in Hamburg verbleven?) in een trein geladen die ze naar Denemarken bracht. De treinreis was georganiseerd door SS-Obersturmbannführer Franz Göring en niet zoals enige publicaties vermelden, door het Zweedse (of Deense) Rode Kruis. Het transport van Hamburg naar Padborg was weliswaar in goederenwagons maar met stro, open deuren en slechts 40 vrouwen per wagon. De aankomst in Padborg van de uitgehongerde vrouwen zorgde voor consternatie bij de Denen. Ze aten gras en enkele in de buurt liggende volkstuintjes met groente en uien werden kaal geschoren. Als enkele bezorgde burgers van Padborg met wat brood aankwamen ontstond een vechtpartij.

De trein van Hamburg naar Padborg bevatte een wagon volgeladen met brood, en was bemand met Duits personeel voorzien van Rode Kruisarmbanden. Dit personeel verzuimde echter het brood uit te delen. Als gevolg van de bovengenoemde ontberingen, extreme honger en vooral dorst, tijdens de vier weken van het 'moordtransport', reageerde een groot deel van de vrouwen emotioneel bij de aanblik van brood. Zelfs na voldoende verzorging aan de grens en tijdens de overvaart over de Grote Belt werd op het perron in Korsør nog een bakkerskar geplunderd en bij aankomst in Malmö moesten de 'Lottas', die de vrouwen met boterhammen tegemoet kwamen, hals over kop vluchten. De Deense berichtgevers verwonderden zich over het verschil tussen de vrouwen die uit Hamburg kwamen en de ongeveer 4000 vrouwen die 2 dagen eerder met een trein uit Ravensbrück in Padborg waren gearriveerd. De vrouwen uit Ravensbrück waren zwak en apathisch vergeleken met de vrouwen uit Hamburg. Niels B. Krarup schrijft, dat ze de vrouwen uit Hamburg snel vanuit Padborg verder konden sturen omdat er weinig zieken onder de vrouwen waren. De meeste zieken en zwakken zullen de onmenselijke reis van Nedersaksen naar Hamburg niet overleefd hebben en die het overleefden zijn in Hamburg achtergelaten. Een andere verklaring is de extreem slechte omstandigheden in Ravensbrück. De vrouwen in de buitenkampen van Neuengamme waren voor hun evacuatie niet zo slecht behandeld als de vrouwen in Ravensbrück.

De rol van Hertha P.

Het sterftecijfer van de mannen in Neuengamme daarentegen was bijzonder hoog. In de berichten van de vrouwen van het Philips-Kommando, speelt een Hertha P. een zekere rol. Een Nederlandse, in Bremen geboren knappe joodse vrouw. Ze nam het niet zo nauw met de moraal en beschikte over uitstekende relaties met vriend en vijand. Na de oorlog overheerste de indruk, dat haar relaties en haar organisatietalent de andere vrouwen meer tot nut geweest zijn dan dat ze erdoor benadeeld zijn. Volgens een protocol uit het proces tegen de bovengenoemde Franz Göring zou een joodse vrouw het transport van Hamburg naar Zweden hebben geleid. De naam van de transportleidster is niet bekend, maar wat past beter samen dan Hertha P. en Franz Göring?

Naar Kopenhagen en Malmö

De trein uit Hamburg is in de namiddag van 2 mei 1945 in Padborg aangekomen. Na een kort oponthoud aan de grens zijn de vrouwen in de avond van 3 mei met twee kort na elkaar vertrekkende treinen, bestaande uit personen- en ambulancewagons, naar Kopenhagen gereden. Circa vierentwintig uur later kwam de groep uit Hamburg in Malmö aan. De zieke vrouwen werden in de ambulancewagons op het veerschip gereden, de andere vrouwen gingen te voet in Kopenhagen aan boord. Het verhaal van Hilde Isaak eindigt in Malmö. Als men haar vraagt aan wie ze haar aankomst zullen melden en zij zich een tante in Amerika herinnert, roept ze spontaan uit: 'Nee - ja - ook aan PHILIPS' – 'We leven!'.

Wat het aantal en de samenstelling van de vrou-

wen betreft, Franz Göring noemt 2000 vrouwen bestaande uit 960 joodse, 790 Poolse en 250 Franse. Sekretær Finn Nielsen noemt 2873 vrouwen bestaande uit 1607 Joden, 15 Nederlanders, 51 Belgen, 25 Fransen en 946 Polen.

In verdere telefoonnotities van Finn Nielsen is sprake van twee treinen die Padborg 3 mei om 19:00 en om 20:00 uur verlieten. Met het veerschip naar Malmö zijn 4 mei van Kopenhagen om 13:00 uur 899 en om 18:00 uur 728 vrouwen naar Zweden gevaren. Per Lous, die met de laatste trein van Padborg naar Kopenhagen reisde, schrijft dat deze groep op 4 mei vroeg met de pont over de Grote Belt voer en laat in de middag in de haven van Kopenhagen in de handen van Zweedse artsen en verpleegster werd overgegeven. Per Lous spreekt van een totaal ca. 3000 vrouwen en het tweede transport schat hij op 1000 vrouwen. Volgens de helaas onvolledige 'Lund Datei' van de Gedenkstätte Neuengamme zijn op 4 mei 1945 in Malmö 864 en een dag later 316 vrouwen aangekomen. Deze database vermeld 1578 vrouwen die op 3 mei in Malmö zouden zijn aangekomen. Daaronder Hilde Isaak, die in de groep uit Hamburg zat en zelf aangeeft dat ze op 4 mei 1945 in Malmö aankwam. De drie datums tezamen leveren een totaal van 2758 vrouwen. Die drie dagen arriveerden in Malmö ook uit Duitsland vluchtende Zweden, Duits-Zweden, Denen en Noren uit de Deense kampen Fröslev en Mögelkjaer, deze zijn echter niet meegeteld bij de 2758. Verwarring sticht een laatste treintransport van Poolse vrouwen uit Ravensbrück dat volgens Pontoppidan-Sørensen op de avond van 4 mei Padborg verliet. Meerdere Denen hebben de vrouwen uit Hamburg voor vrouwen uit Ravensbrück aangezien. Volgens mij vergist zich Pontoppidan-Sørensen ook in de datum. Hij schrijft dezelfde avond met Niels B. Krarup naar Sønderborg vertrokken te zijn. Dat was volgens Krarup zelf 3 mei en Pontoppidan-Sørensen heeft waarschijnlijk 3 mei de laatste trein met de vrouwen uit Hamburg zien vertrekken en niet 4 mei met vrouwen uit Ravensbrück. Het is onwaarschijnlijk dat na 2 mei 1945 nog vrouwen uit Ravensbrück vanuit Padborg naar Zweden vertrokken.

Aantallen

Het door Nielsen genoemde getal van 1607 joodse vrouwen staat zeker voor, onder anderen Nederlandse vrouwen. Voor de Nederlandse vrouwen hebben we voldoende andere gegevens, daarvan de belangrijkste een lijst met namen van het Nederlandse gezantschap in Stockholm die in *de Fakkel* werd gepubliceerd. *De Fakkel* werd maandelijks uitgegeven voor de in Zweden aangekomen Nederlanders. Volgens de gezamenlijke gegevens zijn ongeveer 440 Nederlandse vrouwen uit Hamburg in Zweden aangekomen. In het totaal van 2758 vrouwen uit Hamburg zijn de namen zonder aankomstdatum niet inbegrepen, ook ontbreken heel wat namen in de Lund Datei van Neuengamme. Van de ongeveer 440 Nederlandse vrouwen zijn slechts ongeveer 300 namen in de z.g. Lund Datei te herkennen. Aangenomen, dat de 1578 op 3 mei in Zweden geregistreerde vrouwen bij de groep uit Hamburg horen, schijnt het getal 2873 van Finn Nielsen eerder te laag dan te hoog te zijn. In ieder geval kwamen meer Nederlandse vrouwen naar Zweden met het transport uit Hamburg dan met de transporten vanuit Ravensbrück. Volgens de z.g. Lund Datei bestond de groep uit Hamburg, behalve de Nederlandse, uit ongeveer 1600 Poolse, 310 Tsjechische, 260 Hongaarse, 220 Franse, 110 Roemeense, 60 Belgische en 110 vrouwen met een andere nationaliteit. Tezamen met de Nederlandse zijn dat 3110 personen. Daar van de ongeveer 3000 uit Beendorf vertrokkene vrouwen ongeveer 300 onderweg gestor-

ven zijn of te ziek waren voor het transport naar Denemarken, moeten ettelijke andere vrouwen die nog in Hamburg waren van de evacuatie naar Zweden geprofiteerd hebben.

De aankomst en de verschillende plaatsen van het oponthoud in Zweden is penibel gedocumenteerd op registerkaarten. Deze kaarten bevinden zich in het Rijksarchief afdeling Lund. De meeste Nederlandse vrouwen uit Hamburg schijnen bij aankomst in de Linee Skolan in Limhamn (Malmö) onderdak gevonden te hebben. Vast staat dat daarvan ongeveer 80 al op 10 mei 1945 naar Skatås overgeplaatst werden. Eerder waren hier al ruim 200 Nederlandse vrouwen uit Ravensbrück ondergebracht. Een groter aantal uit Hamburg is daarna op 14 juni 1945 vanuit de Linee Skolan naar Robertshöjd in Göteborg gekomen. Volgens 'Skatås - utgrävningar av en minneslucka' zijn er in het geheel 308 vrouwen in Skatås geweest. Meer kon het kamp ook niet bevatten. Behalve in Skatås en Robertshöjd werden Nederlandse vrouwen in verschillende ziekenhuizen en sanatoria opgenomen. Enkele vrouwen zijn nog in Zweden gestorven. Van deze groep zijn van de Nederlandse vrouwen meerdere na de oorlog naar Israël, Engeland, Amerika, Canada en andere landen geëmigreerd. Veel van de Poolse vrouwen en minstens één Nederlandse zijn in Zweden gebleven.

Philips-Kommando

Er is het een en ander geschreven over de beschermende invloed van Philips op de mensen van het **Philips-Kommando**. De mensen van het Philips-Kommando zouden nog na Vught de invloed van Philips te goede zijn gekomen. De betrokkenen zelf moeten dit zo ondervonden hebben, zie de bovengenoemde reactie van Hilde Isaak bij de aankomst in Malmö. Van de kant van Philips is ongetwijfeld veel gedaan om Joden te redden. Het resultaat is echter slechts aan te tonen met betrouwbare cijfers van de overlevenden van het Philips-Kommando in vergelijking met de cijfers van een vergelijkbare andere groep.

Vanaf mei 1944 zijn in diverse buitenkampen van Neuengamme minstens 9700 joodse vrouwen aangekomen. Deze vrouwen waren grotendeels tussen 14 en 24 jaar oud. Vertegenwoordigers van Duitse bedrijven, die op zoek waren naar personeel, kwamen naar Auschwitz om hun aandeel te reserveren. Van Philips-Valvo in Hamburg is de bedrijfspsycholoog M. in Auschwitz geweest. Hiervan heeft het Philips-Kommando niet geprofiteerd, maar als Philips-Valvo, Auschwitz bezocht, kan Telefunken dit ook hebben gedaan. Het Philips-Kommando is slechts in Reichenbach bij Telefunken met 'Philips werkzaamheden' bezig geweest. De niet-joodse Nederlandse vrouwen die van Ravensbrück naar Philips-Valvo in Horneburg werden gestuurd, hebben niet voor Philips gewerkt. Toen de Nederlandse vrouwen uit Reichenbach in het kamp Porta-Westfalica aankwamen, vonden ze daar de inventaris van het Philips-Kommando uit Vught. Daar hebben ze echter geen gebruik van gemaakt, ze hebben er soldatenmutsen genaaid.

Met hun kwalificaties en leeftijd waren de 391 vrouwen uit het Philips-Kommando zogezegd voorbestemd om van Auschwitz naar een concentratiekamp in Duitsland gestuurd te worden om als werkkracht te worden benut. Van de 391 joodse vrouwen die begin juni 1944 van Vught naar Auschwitz gingen, zijn waarschijnlijk slechts een handvol in Auschwitz-Birkenau vermoord. Waren zij hier een jaar eerder gearriveerd, dan zou hun kans op overleving gering zijn geweest. De levensreddende vertraging is ongetwijfeld Philips te danken. Dat deze vrouwen daarna bijna allemaal bij Telefunken in Reichenbach terechtkwamen was een geluk, en daar kan Philips een hand in hebben gehad. Na Reichenbach is echter van bescherming niets meer te speuren. De niet-joodse vrouwen van het Philips-Kommando hebben na Vught geen 'Philips-bonus' ondervonden. Kort nadat de overwegend niet-joodse Nederlandse vrouwen begin september 1944 uit Vught in Ravensbrück aankwamen, zijn 50 overwegend 'Philips-vrouwen' naar Telefunken in Reichenbach, en 48 naar Philips-Valvo in Horneburg gestuurd. Van deze 98 vrouwen hebben 20 het kamp niet overleefd. Van de 193 overwegend "Bossche vrouwen", die bijna gelijktijdig van Ravens-

brück naar München werden gestuurd, zijn twee vrouwen in gevangenschap gestorven. De 'Bossche vrouwen' hadden als gevangenen van kamp Vught bij Continental Gummiwerke AG in 's-Hertogenbosch gewerkt. Hier is nooit sprake van een beschermende hand (van Continental) geweest.

Vóór de chaotische evacuatie aan het eind van de oorlog zijn betrekkelijk weinig vrouwen in de buitenkampen van Neuengamme gestorven. Dat vele joodse Philips vrouwen de oorlog overleefden, is mede te danken aan het feit dat ze weliswaar een verschrikkelijk treinreis naar Hamburg hadden maar niet in Bergen-Belsen terecht kwamen of onderweg werden gebombardeerd.
De rest van de oorspronkelijk 50 niet-joodse Nederlandse vrouwen in Reichenbach werd op 14 april in kamp Salzwedel bevrijd. Slechts enkele (zieke) vrouwen gingen mee naar Zweden. Van de bovengenoemde groep van ongeveer 440 vrouwen die uit Hamburg in Zweden aankwamen, zijn ongeveer 80 vrouwen van de Diamantgroep en ongeveer 50 anderen inbegrepen; resteren 310 van de oorspronkelijk 391 joodse vrouwen van het Philips-Kommando. Of er van deze oorspronkelijk 391 vrouwen enkele in Duitsland achterbleven en daar overleefd hebben, is niet bekend.
Enige vrouwen uit deze groep hebben hun ervaringen gepubliceerd. 'Op transport' van Ria de Korte en 'An Philips: Wir leben!' van Hilde Isaak, horen tot de aangrijpendste teksten van overlevenden uit concentratiekampen. In 'Een huilbui van jaren' beschrijft Dick Walda de ervaringen van Rita Koopman, inclusief beschamende reacties van buren en kennissen bij de thuiskomst in Amsterdam. In een brief uit Zweden schrijft Thea van Praag, dat ze haar ouders, verloofde, drie zusjes, drie zwagers, een broer en een schoonmoeder heeft verloren. Een bericht van Rachel Sacksioni-Levee staat op de website van het Joods Monument. Rachel Sacksioni-Levee was joods en Jehova getuige, en kwam met de Diamant groep naar Zweden. Ria de Korte kwam met de niet-joodse vrouwen uit Reichenbach en verbleef in de ziekenwagon toen ze uit Porta Westfalica werden geëvacueerd. De ziekenwagon werd in Fallersleben niet afgekoppeld en zodoende kwam ze samen met de joodse vrouwen naar Hamburg en vervolgens naar Zweden.

Diamantgroep
De geschiedenis van de **Diamantgroep** is beschreven in onder anderen 'Ondergang' van Dr. J. Presser. Een vrij grote groep mensen uit de diamant industrie werd aanvankelijk gespaard voor de vernietiging, omdat de Duitsers ze wilden gebruiken voor het slijpen van diamanten. Er was behoefte aan industrie diamant en diamant voor deviezen. Zowel in kamp Vught als in Bergen-Belsen zijn hiertoe diamantslijp- installaties opgebouwd maar een productie is niet tot stand gekomen. Onder het voortdurende gevaar toch nog in de vernietigingskampen terecht te komen werden deze mensen afgeperst en speelbal van verschillende acteurs.

Na enige selecties werd in mei 1944 een rest van ongeveer 200 personen van de diamantslijpers van Westerbork naar Bergen-Belsen getransporteerd. Deze groep bestond gedeeltelijk uit families met kinderen. Op 5 december 1944 zijn dan 108 vrouwen uit deze groep naar Beendorf gestuurd. De mannen gingen naar Sachsenhausen. De kinderen zijn waarschijnlijk in Bergen-Belsen gebleven. Een lijst in het archief van de gedenkplaats Bergen-Belsen bevat een lijst met 57 namen van meest kinderen, enkele zuigelingen en slechts één volwassene vrouw. De lijst en de tekst in *Ondergang* laten vermoeden dat de kinderen mee zouden gaan, maar op het laatste moment terug werden gehouden. De namen komen niet voor in verband met een aankomst in Zweden. Van de 108 vrouwen zijn voor de evacuatie van Beendorf op 10 april 1945 al 9 vrouwen in Beendorf gestorven. Daarna stierven 21 vrouwen onderweg naar- of in Hamburg. Met zekerheid zijn 78 vrouwen in Zweden aangekomen waarvan noch 3 in Zweden stierven. De 'Diamant-vrouwen' waren gemiddeld ongeveer tien jaar ouder dan de 'Philips-vrouwen'.

Bart de Cort, een in Canada wonende Nederlandse journalist heeft de auteur meegeholpen met het Nederlands.

BIOGRAFIE

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Joop van Vonderen

Eerbetoon aan Joop van Vonderen: de oprichter van: STICHTING VRIENDENKRING NEUENGAMME Joop P.C.M. van Vonderen (1921-11 december 2004)

Joop van Vonderen is de oprichter van de Stichting Vriendenkring Neuengamme en de ex-voorzitter en ere-voorzitter daarvan.

Toen Ben Gerritsen, de vertegenwoordiger in Nederland van de Amicale Internationale de Neuengamme (AIN), overleed, vroeg het hoofdbestuur van de AIN aan Joop van Vonderen om de taak van Gerritsen over te nemen. Er was in Nederland nog geen vereniging zoals van andere concentratiekampen die de belangen van de oud-gevangenen van Neuengamme behartigde, dus besloot Joop van Vonderen om samen met Nico W. Wijnen de Stichting Vriendenkring Neuengamme op te richten. (Van Vonderen en Van Wijnen hadden elkaar in concentratiekamp Natzweiler leren kennen.) De Vriendenkring zou moeten gaan functioneren als een plaats waar oud-gevangenen en hun familie eenvoudig contact konden krijgen en onderhouden.

De inval van de Duitsers heeft een grote impact op Joop van Vonderen gehad. Hij had van nabij het bombardement op Rotterdam meegemaakt: op verzoek van zijn moeder was hij van Leiden naar Rotterdam gefietst, omdat zijn moeder ongerust was over haar dochter/zijn jongere zusje dat daar logeerde. Vanuit de verte had hij de geweldige rookwolken van het bombardement boven Rotterdam zien hangen en op de weg tussen Delft en Rotterdam moest hij om enkele vliegtuigen heen fietsen die op de weg terechtgekomen waren. Hij was enorm verontwaardigd, dat de Duitsers zomaar zonder oorlogsverklaring een land binnenvielen, steden bombardeerden en op burgers gingen schieten. Hij besloot met een aantal vrienden naar Engeland te gaan. Dat kwam de Duitsers ter ore en Joop werd in december 1940 in Leiden op het politiebureau ontboden. Hij werd ondervraagd door een Duitse officier en vertelde hem openhartig, hoe hij over de Duitsers en de Duitse inval dacht. Om de een of andere reden liet men hem gaan. Joop dook onder in Leiden. In de jaren-’40 en ’41 ondernam hij met een groepje nog enkele pogingen om met een jacht vanuit Katwijk naar Engeland te vluchten, maar dat mislukte keer op keer. De laatste poging om vanuit Katwijk weg te komen, ging niet door, omdat de motor van de boot niet wilde starten. Het groepje werd verraden en dreigde door de Duitsers opgepakt te worden, daarom besloot Joop onder te duiken, eerst in Hillegom, daarna in Kampen en tenslotte weer in Hillegom. Steeds weer opnieuw probeerde hij naar Engeland te vluchten, nu vanuit IJmuiden. Daar wilde de groep een snelboot stelen, maar de poging werd ontdekt en iedereen ging er vandoor. De laatste poging was om vanuit Noordwijkerhout met een Canadese kano naar Engeland te varen, maar ook dit mislukte en Joop ontsnapte via de duinen.

Joop werd gearresteerd, toen hij met een groepje vanuit Zeeland naar Engeland wilde vluchten. Daar zou een vliegtuig voor hen klaarstaan. Maar het bleek een val te zijn en de

groep werd in Rotterdam op weg naar Zeeland door de SD gearresteerd. Via het politiebureau aan de Haagse Veer kwam Joop in het Oranje Hotel in Scheveningen terecht. In 1942 zat hij in twee gevangenissen in Utrecht: op het Wolvenplein en in de Gansstraat.
Na een tijdje in Utrecht gevangen gezeten te hebben, kwam Joop terecht in het concentratiekamp Vught als gevangene nummer 5432. Na een tijdje werd hij via een politiebureau in de omgeving van Bochum naar Neuengamme gebracht en hij kreeg daar het nummer 19008. Het vervoer ging zoals bekend in veewagons en het laatste stukje in een vrachtwagen. Joop kreeg een rode driehoek op zijn gevangeniskleding, omdat hij een politieke gevangene was. Hij werd te werk gesteld in het timmer-arbeidscommando en werkte onder andere in de Waltherwerke. Het leven in het kamp was zwaar en het eten karig en slecht. Hij liep allerlei ziektes op, zoals tyfus en Phlechmone, een soort onderhuidse ontsteking via streptokokken. Hij durfde niet naar het Revier (ziekenboeg), maar sneed zelf de wond open, omdat hij bang was, dat zijn arm in het Revier geamputeerd zou worden.
Op zekere dag, in de zomer van 1944, werd hij met een aantal andere zwaar-politieke gevangenen als Nacht- und Nebel-Haftling naar het concentratiekamp Strutthof-Natzweiler in de Elzas getransporteerd. Hij kreeg nummer 17355. De meeste gevangenen werkten in het Steinbruchkommando: ze moesten graniet hakken uit de bergwand voor de toekomstige hoofdstad van het Derde Rijk: Germania. Joop kwam weer terecht in een timmercommando om barakken te bouwen.
In september 1944 werd het kamp geëvacueerd naar Dachau. Hier kreeg Joop kampnummer 99695. Hier heerste tyfus en Joop zorgde ervoor dat hij in een buitencommando kwam als timmerman: dat was het buitencommando Ottobrunn. Hij moest daar bekistingen maken voor de bouw van een vliegtuigfabriek. In januari 1945 kwam hij weer terug in het hoofdkamp Dachau, waar hij prompt weer tyfus opliep. Toen hij beter was, was hij bang om als Nacht- und Nebelgevangene doodgeschoten te worden, daarom nam hij de identiteit en kampnummer van een gestorven Poolse gevangene aan en meldde dat hij zelf dood was.
Op 29 april 1945 werd Dachau bevrijd. Joop werd door de Amerikanen als schrijver aangesteld om elke dag de dode gevangenen te registreren; hij ging dan iedere keer door de poort het kamp uit naar de Amerikanen om zijn dodenlijsten te brengen, maar hij voordat hij het kamp verliet, werd hij ondergespoten met DDT, omdat er in het kamp nog steeds een tyfusepidemie heerste. Daarna kreeg hij een injectie tegen tyfus en moest hij weer terug het kamp in.
Vijf à zes weken na de bevrijding werden de Nederlanders terug naar huis gebracht via ’s-Heerenberg. Bij zijn thuiskomst bleek dat Joop aan pleuritis leed. Hij kreeg daar geen behandeling voor. Na enkele dagen was hij weer thuis in Leiden.

Theo Broers en Wil van den Elzen

De geschiedenis van de AIN

Christine Eckel,
vertaald door Krijn Smit

Al kort na hun bevrijding wilden veel overlevenden teruggaan naar de plek waar ze zoveel hadden geleden om daar hun gestorven kameraden te herdenken. Ook nabestaanden van vermoorde gevangenen wilden die plaatsen zien waar hun familieleden geleden hadden en gestorven waren. Dergelijke plaatsen waren belangrijk, ook omdat veel doden geen graf hadden en dus de families geen plek hadden om te rouwen. Meteen al vormde het monument van het bombardement van de schepen met gevangenen in de Lübecker bocht een belangrijk referentiepunt, hier waren immers kort voor het einde van de oorlog meer dan 6.600 gevangenen om het leven gekomen. Maar het bezoek aan dergelijke plaatsen bleek moeilijk: met name de plaatsen van de vroegere buitenkampen waren veelal niet meer te vinden, of er waren nauwelijks noch sporen.

De voorgeschiedenis

In het concentratiekamp Neuengamme was weliswaar nog veel behouden gebleven, maar al snel hadden de Engelsen het voormalige concentratiekamp als interneringskamp in gebruik genomen en had de stad Hamburg na 1947 op het terrein een strafgevangenis gebouwd. Voor de overlevenden en nabestaanden die er heen gingen betekende dat: geen toegang tot het terrein, geen mogelijkheid om te gedenken. Slechts op afspraak konden speciale afgevaardigden het gebied betreden en er wat aarde van de voormalige plek van het crematorium meenemen naar hun vaderland. Deze situatie was ondragelijk en toonde het gebrek aan interesse van de stad Hamburg uitleg te geven over het Naziverleden. Erger nog: door de veranderde bestemming was gedenken op deze plek niet mogelijk.

Om reden van de koude oorlog werden bepaalde organisaties van gevangenen en vervolgden niet gehoord of bij bepaalde gelegenheden helemaal niet uitgenodigd. Zo weigerde de senaat van de stad Hamburg op 8 mei 1949 het centrale gedenkteken voor de slachtoffers van de nationaalsocialistische vervolging en de verzetsstrijd op de Ohlsdorfer begraafplaats samen met de vereniging van vervolgden van het Naziregiem (VVN) in te wijden. Ook toen de stad Hamburg in 1953 op aandrang vanuit het buitenland op het terrein van de voormalige moestuin van het kamp een eerste gedenkzuil liet oprichten, was deze voorzien van een nietszeggende inscriptie en werden de organisaties van gevangenen daarin niet genoemd. Toch werd dit gedenkteken in de tijd daarna een belangrijke plek om te bezoeken voor personen en organisaties die er heen waren gereisd.

1958 - De oprichting

Om tegenover de stad Hamburg met verenigde krachten op te treden en in het openbaar beter gehoord te worden, sloten in 1958 zich meerdere nationale organisaties aaneen tot de Amicale Internationale KZ Neuengamme. De oprichtingsakte kwam tot stand in mei 1958, dus vrijwel precies 60 jaar geleden, met vertegenwoordigers uit België, Frankrijk en West-Duitsland, die met name op initiatief van de voormalige Belgische gevangene Jan Everaert in Brussel bijeenkwamen. Hoewel niet aanwezig, verklaarden organisaties uit Denemarken, Nederland, Luxemburg, Polen en Tsjechoslowakije in principe geïnteresseerd te zijn om aan te sluiten, wat ze kort daarna ook deden.

Een citaat uit de krant van de kampgemeenschap Neuengamme ter gelegenheid van de oprichting van de AIN in Brussel: "*Besloten werd: de oprichting van een internationaal documentatiecentrum over het concentratiekamp Neuengamme en de daarbij behorende buitenkampen, het verzamelen van alle wettelijke en sociale vragen van onze kameraden, het versterken van de internationale contacten in de verschillende landen, een internationale berichtgeving voor alle "Neuengammers*", met het oog op een internationale bedevaart van de nationale organisaties op 3 mei 1959 in Neuengamme, om kameraden en nabestaanden uit alle volken in de gelegenheid te stellen om het kamp Neuengamme te bezoeken. Naast de overwegingen om bedevaarten financieel te ondersteunen was een ander doel van de eerste ontmoeting van de AIN het bevorderen van de totstandkoming van een monument op het terrein van het kamp.

In het eerste voorlopige bestuur van de AIN waren zowel vroegere gevangenen als Hans Schwarz en Albin Lübke uit Duitsland en Jan Everaert uit België vertegenwoordigd, als ook de weduwen van in Neuengamme vermoorde gevangenen, onder hen Lucienne Bouffioux als voorzitter en Thérèse de Tollenaere als algeheel secretaris. De eerste internationale bedevaart

vond plaats op de 15e verjaardag van de bevrijding, in mei 1960. In datzelfde jaar kwam ook het eerste grote congres van de AIN bijeen en werd deze door de eerste burgemeester Max Brauer ontvangen. Ook toen de contacten in de tijd van de koude oorlog en het ijzeren gordijn niet altijd gemakkelijk verliepen, kon de internationale kring van de AIN in de jaren daarop aanmerkelijk uitgebreid worden, ook vonden meerdere congressen in Oost-Europa plaats. De volgende landen waren hoewel niet altijd consequent maar selectief in de AIN vertegenwoordigd: België, Denemarken, Oost- en West-Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Israël, Joegoslavië, Nederland, Noorwegen, Polen, Roemenië, de Sovjetunie, Spanje, Tsjechoslowakije en Hongarije.

1965 - Monument

De AIN stelde een Historische Commissie in, verkondigde vaak haar politieke boodschap over antifascisme en vrede en probeerde het netwerk van nationale organisaties te versterken. Bij alle verschillen die er tussen de organisaties konden zijn, bleef het gezamenlijke streven sinds de oprichting van de AIN: de oprichting van een internationaal monument op de plek van het crematorium, de plaats waar de duizenden doden van het concentratiekamp Neuengamme waren verbrand. De AIN organiseerde een architectuurwedstrijd en presenteerde de stad Hamburg een ontwerp, dat vervolgens werd geaccepteerd. Na lange onderhandelingen en meningsverschillen met de stad en ook andere organisaties van vervolgden, werd uiteindelijk een ontwerp door de stad geïmplementeerd. [streamer] Bij alle verschillen die er tussen de organisaties konden zijn, bleef het gezamenlijke streven sinds de oprichting van de AIN: de oprichting van een internationaal monument op de plek van het crematorium, de plaats waar de duizenden doden van het concentratiekamp Neuengamme waren verbrand [einde streamer] Meer dan 1800 overlevenden en nabestaanden uit 20 landen namen deel aan het inwijdingsfeest in november 1965. Er volgden ontvangsten in het raadhuis en voordrachten in de universiteit. Het gedenkteken bestaat uit een hoge zuil, het beeld van de gevallen gevangene dat vervaardigd was door de Franse kunstenares en Auschwitz overlevende Françoise Salmon, de plaquette met de lijst van nationaliteiten, de informatieborden en ook het herinneringsbos. Afgezien van de gedenkzuil van 1953, was dit de eerste plek waar de slachtoffers van het concentratiekamp Neuengamme in een passend kader herdacht konden worden. Vanaf het begin waren er kritische geluiden, die vreesden, dat de parkachtige inrichting de in Neuengamme gepleegde misdaden eerder verhulden dan benoemden, op deze manier correspondeerde het internationale gedenkteken met de tijdsgeest. Toch was er sprake van een belangrijke stap, omdat nu de AIN als gesprekspartner bij de stad bekend stond, zij het niet een belangrijke gesprekspartner.

In 1970 werd op het terrein van de vroegere kleigroeve de tweede gevangenis opgericht. De AIN, ondertussen onder het voorzitterschap van Jean Dolidier en daarna Renée Aubry kon hier weinig tegen uitrichten. Maar uiteindelijk stelde de stad de organisaties toch in de gelegenheid

om een herdenking te houden op de plaats van het vroegere crematorium door een toegang tot deze kleine gedenkplaats uit te sparen in het gevangenisterrein. Ook het plan van de AIN om een documentatiecentrum te verwezenlijken,

waar bezoekers en vooral jongere generaties informatie over de geschiedenis van het concentratiekamp Neuengamme konden krijgen, had meerdere jaren nodig om tenslotte verwezenlijkt te worden.

1981- Eerste tentoonstelling

Een eerste tentoonstelling op het terrein van het voormalige concentratiekamp, vlak bij het gedenkteken, kon pas in 1981 worden ingericht. 600 voormalige gevangenen reisden er naartoe voor de opening. De jaren voor de opening werden gekenmerkt door veranderingen binnen de AIN: in 1970 was de algemeen secretaris van de AIN, Hans Schwarz, gestorven en in 1971 de voorzitter Jean-Aimée Dolidier. De generatie van oprichters van de AIN, mensen met politiek gewicht, maar met een door de gevangenschap in het concentratiekamp beschadigde gezondheid, trad af, wat voor de AIN niet zonder gevolgen bleef. Zo konden belangrijke projecten zoals het samenstellen van een gezamenlijke geschiedenis van het concentratiekamp Neuengamme niet meer tot stand worden gebracht. Maar gelukkig begon er in West-Duitsland geleidelijk aan een maatschappelijke verandering: nieuwe generaties ontdekten de geschiedenis van de plek, vakbonden, partijen, jeugdgroepen, kerkgemeenschappen en andere spelers in de burgermaatschappij ondersteunden de verzoeken van de organisaties van vervolgden. Toch bleven de officiële toezeggingen achter bij de verwachtingen.

De eerste kleine tentoonstelling besloeg weinig oppervlakte en moest vervolgens zonder personeel beginnen. De tentoonstelling sloot aan bij het Hamburgs Historisch Museum, waardoor de hoop op een verankering van het thema in het museale en wetenschappelijke bereik reëel werd, met de opbouw van een archief en de contacten met voormalige gevangenen.

Maar zonder de hulp van voormalige gevangenen van de AIN had de tentoonstelling niet samengesteld kunnen worden, want de stad Hamburg had tot dat moment nog geen opdracht gegeven voor een eigen onderzoek naar de geschiedenis van haar concentratiekamp.

De eerste tentoonstelling had een groot effect: ze informeerde in het daarop volgende decennium een groot publiek over het bestaan van het concentratiekamp Neuengamme en vele bezoekersgroepen konden zelf de beschamende tegenstrijdigheid van de bouw van de gevangenis op het terrein van het concentratiekamp ervaren. Ik zelf herinner me een bezoek aan het toenmalige documentatiecentrum. Voor mij als jongere waren de beelden van de concentratiekampgevangenen die in de tentoonstelling te zien waren, nieuw. In West-Duitsland werd in de scholen weinig informatie gegeven over de concentratiekampen. Deze expliciete beelden maakten op mij en de anderen in mijn groep grote indruk.

Voor de AIN betekende het documentatiecentrum een officiële erkenning. De afwijzing die er tientallen jaren was geweest, verdween.

De grote belangstelling voor de tentoonstelling en de aanhoudende betrokkenheid van jonge mensen, bijvoorbeeld in de jaarlijks plaats vindende Workcamps, die het voormalige kampgebied blootlegden en van informatie voorzagen, evenals de inzet voor het behoud van de met verval bedreigde steenfabriek, illustreerden de groeiende interesse in bepaalde geledingen van de maatschappij die zich achter de eisen van de AIN schaarden. Voor de AIN betekende het documentatiecentrum een officiële erkenning. De afwijzing die er tientallen jaren was geweest, verdween. Nu werd men ook in de top van de stad opgemerkt en de eerste burgemeester Henning Voscherau ontmoette onofficieel voormalige gevangenen. Hij onderhield vriendschappelijke betrekkingen met communisten en met Fritz Bringmann, de algemeen secretaris van de AIN.

Er was echter nog een lange weg te gaan voor

het vervullen van de grootste wens van de AIN: het opnieuw vorm geven aan het monument van het concentratiekamp Neuengamme. Een waardige herdenking op de plaats van de misdaden was geen vanzelfsprekendheid.

1989 - De eerste beslissing voor de bouw van het gedenkteken

Als gevolg van de grote druk van buitenaf volgde in 1989 het eerste besluit van de Hamburgse senaat om de strafinrichting die in 1948 was geopend, te sluiten. De toenmalige burgemeester liet dat in 1990 aan het grote publiek weten ter gelegenheid van de 45ste verjaardag van het einde van de oorlog. Daarop volgde de instelling van een commissie van deskundigen, waarin behalve vertegenwoordigers van de stad en wetenschappers, ook voormalige gevangenen zitting namen, onder hen ook de sinds 1990 fungerende president van de AIN, Robert Pinçon en Jean Le Bris, twee voormalige gevangenen uit Frankrijk. Op deze manier konden de organisaties invloed uitoefenen op de aanbevelingen over de vormgeving van het herinneringscentrum en de inzichten van de voormalige gevangenen inbrengen, maar er was nog een lange weg te gaan.

De toezeggingen van de stad volgden met kleine stapjes. Uiteindelijk kon in 1995 de tijdelijke tentoonstelling in de Waltherfabriek, waar de groter wordende bezoekersgroepen beter ontvangen konden worden, geopend worden. Ook kon in 1995 voor de eerste keer de herdenking op de nu toegankelijk gemaakte voormalige appèlplaats gehouden worden. De strafinrichting en de herdenkingsplaats bleven echter naast elkaar voortbestaan, ook meer dan 50 jaar na het einde van de oorlog. De door Voscherau zo genoemde “onredelijkheid” bleef.

2001 en 2003 - Strijd met de overheid en sloop van de eerste gevangenis.

De meesten van u zullen zich de gebeurtenissen van 2001 herinneren: eerst had de bevolking van Hamburg begin september tot de verplaatsing van de gevangenis en de uitbreiding van de gedenkplaats besloten. Drie weken later vonden verkiezingen plaats in Hamburg en de nieuwe coalitie van Christendemocraten, Liberalen en de nieuwe Schill partij draaide deze beslissing terug. De onmiddellijk daaropvolgende protesten van de gevangenenorganisaties werden door veel mensen in Hamburg gesteund en er was veel interesse in de media. Op de dag van de ondertekening van het coalitieakkoord verschenen er onaangekondigd drie vertegenwoordigers van de Amicale Internationale KZ Neuengamme in het raadhuis: Robert Pinçon, Jean Le Bris en Fritz Bringmann. In een persoonlijk gesprek met de nieuwgekozen eerste burgemeester bereikten ze dat aan de oorspronkelijke plannen om de gevangenis te verplaatsen zou worden vastgehouden.

Twee jaren na deze botsing was het eindelijk zo ver en de gevangenis van 1948 werd gesloopt. Met het verwijderen van de gevangenis van de plek waar zich vroeger de barakken van de gevangenen hadden bevonden, ging voor de voormalige gevangenen een belangrijke wens in vervulling. Na deze gebeurtenis deden ze de uitspraak: “Neuengamme eindelijk bevrijd.”

2005 - De grote ceremonie

Samen met de vertegenwoordigers van de AIN volgde in de maanden daarna de herinrichting van het terrein en de voorbereiding van meerdere blijvende tentoonstellingen. De viering van de 60ste verjaardag van het einde van de oorlog vond in mei 2005 plaats in het nieuwe herinneringscentrum. Ongeveer 2000 gasten uit 19 landen, onder hen meer dan 240 voormalige gevangenen, reisden voor deze gelegenheid naar Hamburg, maar veel mensen die het concentratiekamp hadden overleefd konden deze mijlpaal niet meer meemaken, voor hen kwam het te laat. Het had 60 jaar geduurd tot de organisaties van overlevenden hun grootste wens, de oprichting van een waardige gedenkplaats op de plaats van het voormalige concentratiekamp Neuengamme, hadden verwezenlijkt; een plaats om te gedenken, voor onderzoek, voor onderricht en het doorgeven aan de jonge generaties, onder de paraplu en de verantwoording van de stad Hamburg.

Tegenwoordig - Vriendschap tussen families en de plaatselijke autoriteiten

Sinds de opening zijn er precies 13 jaar verstreken. Het herinneringscentrum is nu een plaats die op lokaal en nationaal vlak erkend en gepromoot wordt. Meer dan 100.000 bezoekers per jaar komen hierheen, veel van hen zijn jonge mensen die pedagogisch begeleid worden. Ze leren over de geschiedenis van het concentratiekamp Neuengamme, de misdadige verbreidheid van het nationaalsocialisme, de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Ze hebben – nog! - de mogelijkheid om met overlevenden van het concentratiekamp Neuengamme te spreken.

Dit doorgeven van de herinnering is voor voormalige gevangenen en hun nabestaanden een grote wens en een vreugde, bijvoorbeeld als jonge mensen, zoals hier in Neustad bij het Cap Arcona monument, aan de herdenking deelnemen en daar actief mede vorm aan geven.

Het herdenken op de plaats van het misdrijf is nog steeds een belangrijke pijler van het werk van de AIN. Toch weten we dat het herdenken alleen niet voldoende is om meer dan 70 jaar na het einde van de oorlog de betekenis van de concentratiekampen en het belang van de kennis over deze tijd levend te houden. Des te belangrijker is voor ons de betekenis voor het heden, ook nu zijn er nieuwe bedreigingen door ideologische conflicten, van onenigheid op Europees en internationaal vlak. Daarom vinden wij het werk van het herinneringscentrum, waar veel vragen zich aandienen en tot dialoog uitnodigen, belangrijk. Er zijn vriendschappen ontstaan waaruit veel goeds kan voortkomen.

Dit doorgeven van de herinnering is voor voormalige gevangenen en hun nabestaanden een grote wens en een vreugde

De AIN werkt nauw met het herinneringscentrum samen: sinds 2015 vindt jaarlijks het forum “Toekomst van de herdenking” plaats, waar nabestaanden van gedeporteerden met veel andere mensen van gedachten wisselen. Een centrale vraag is steeds: op welke manier geven wij vorm aan het gedenken in de toekomst? Hoe houden we de herinnering levend? Ook de vraag over het doorgeven van de herinnering staat voor velen van ons centraal. Het werk van de organisaties wordt tegenwoordig voor het grootste gedeelte door nabestaanden gedaan. Ze geven de boodschap van de overlevenden door. Ook vertellen ze over hun familiegeschiedenis, van de invloed van het verleden op hun eigen leven. Hiermee wordt het verschil in herinneringsculturen in de verschillende landen duidelijk, maar ook de samenhang daarvan ten opzichte van andere misdaden en hun gevolgen. Enkele nabestaanden zoeken met hun geschiedenis de openbaarheid, dat kan zijn in het kader van het forum, maar ook bij andere lezingen. Anderen publiceren op het meertalige blog: “Familiegeschiedenis beïnvloed door Nazimisdaden” kortweg “Reflections” genoemd. Deze blog wordt sinds twee jaar onder andere door de AIN ondersteund. Hier kunnen nabestaanden, maar ook alle andere personen of instellingen artikelen indienen, die verband houden met de herinnering aan Nazimisdaden.

Het verleden is op meerdere vlakken in het heden aanwezig, of het nu op het familiale, het maatschappelijke of het politieke vlak is. Maar veel wat voor de aanwezigen logisch lijkt, is het vaak niet. Hierin mengt zich de AIN, bijvoorbeeld als het gaat over de plaatsen van voormalige buitenkampen van het concentratiekamp Neuengamme, zoals recent in Wolfsburg, maar ook als gedenkplaatsen bedreigd worden door het schrappen van budgetten, zoals onlangs is gebeurd in Gardelegen. Hierbij is altijd uw en hun ondersteuning nodig.

Wij zijn blij dat de AIN 73 jaar na de oorlog en 60 jaar na de oprichting een vitale organisatie is, die het herdenken en het vertegenwoordigen van de voormalige gevangenen als plicht ziet en gelijktijdig de blik op de toekomst gericht houdt.

Domweg gelukkig in de Hendrik Dienskestraat

Arend Hulshof

In 2015 verhuisde bestuurslid Arend Hulshof met zijn gezin naar de Hendrik Dienskestraat in Amsterdam. Naamgever van de straat bleek een antirevolutionaire verzetsheld die was omgekomen in Neuengamme. Hetzelfde kamp waar Hulshofs overgrootvader was overleden over wie hij het boek Rijpstra's Ondergang *schreef.*

Vaak had ik mijn opa gevraagd naar spannende verhalen over de Tweede Wereldoorlog. Lang moest ik het doen met kwajongensavonturen uit zijn jeugd in de jaren twintig. Veldwachter Jansen bewaarde gevonden kievietseieren onder zijn pet, een grapjas uit het dorp gaf de diender een klap op het hoofd en de smurrie droop over diens wangen.
Maar toen ik een jaar of zeven was vonden mijn grootouders me groot genoeg voor de oorlogsverhalen waarnaar ik verlangde. Ze namen me mee naar het Achterhoekse dorp Zelhem, waar mijn opa was geboren.
In het centrum parkeerde mijn opa zijn auto tegenover de dorpskerk. Ernaast lag het gemeentehuis, waar mijn opa's vader als burgemeester had gewerkt. 'Vroeger stond daar de dorpspomp.' Mijn opa wees naar een plek voor het gebouw. 'Iedereen kon daar water halen.' In de woning naast het gemeentehuis was hij opgegroeid met twee jongere zusjes en een twaalf jaar jonger broertje.
In het café tegenover het gemeentehuis vergaderden tijdens de oorlog regelmatig NSB'ers, vertelde mijn opa. 'De eigenaar was fout.' We liepen door. Hij wees naar een straatnaambordje.

Burgem. Rijpstrastraat
Burgemeester van Zelhem van 1921-1944
Stierf in een Duits concentratiekamp

Ik kende het verhaal van mijn overgrootvader niet en vroeg wat er was gebeurd. 'Hij zat in het kamp Neuengamme', zei mijn grootmoeder. 'Daar moest hij zwaar werk verrichten onder slechte omstandigheden, bovendien had hij al een zwakke gezondheid.' We liepen terug naar de auto. Tegenover de kerk liet mijn grootvader me het oorlogsmonument zien, met onder andere de naam van zijn vader. We stapten in hun Mercedes en we reden naar het Zelhemse kerkhof waar we het graf bezochten van mijn overgrootouders. Mijn overgrootmoeder was nog niet zo lang ervoor op 96-jarige leeftijd overleden. Ik vroeg mijn opa hoe het kon dat zijn vader in Zelhem lag begraven en niet in Duitsland. Hij vertelde dat hij met behulp van het Rode Kruis zijn lichaam na de oorlog naar Nederland heeft gehaald.
Bij hen thuis in Twente lieten mijn grootouders me het Verzetsherdenkingskruis zien dat de oud-burgemeester van Zelhem ver na de oorlog postuum had gekregen. 'Als hij bijvoorbeeld houthakker was geweest in plaats van burgemeester, zou hij dan sterker zijn geweest zodat hij het zware werk had aankunt waardoor hij het kamp had kunnen overleven?', vroeg ik voor ik ging slapen. 'Misschien wel,' zei mijn oma.

****

Ruim twintig jaar later besloot ik een boek te schrijven over mijn overgrootvader. Zijn verhaal bleef door mijn hoofd spelen en nu wilde ik alles over hem weten. Waarom hij was gearresteerd, hoe hij in het kamp was gekomen, hoe hij was omgekomen.
Maar waar ik vooral ook in geïnteresseerd was, was de vraag: hoe kon het dat hij bij zijn arrestatie in de zomer van 1944 nog burgemeester was? Was hij een verzetsheld, die terecht begin jaren tachtig postuum het Verzetsherdenkingskruis had ontvangen of had hij als burgemeester ook vuile handen moeten maken?
Ik ontdekte dat dat laatste waar was. Hij had najaar 1940 op bevel van de nazi's de ariërverklaring getekend. Ruim een jaar later liet hij, ook weer op bevel van de bezetter, borden ophangen met 'Voor Joden verboden'. Joden, en later ook de andere burgers, moesten eerst hun radio inleveren en later hun fietsen.
Rijpstra leek gehoor te geven aan ieder verzoek. Tegelijkertijd, zo ontdekte ik, pleegde hij ook wel degelijk verzet. Voorzichtig, en op zijn manier. Hij gaf berichten door die te horen waren op Radio Oranje aan verzetsmensen in zijn dorp, hij regelde baantjes voor Zelhemse jongemannen zodat die zich konden onttrekken aan de Arbeitseinsatz en hij had een ambtenaar opdracht gegeven om distributiekaarten achterover te drukken en die te leveren aan het verzet.
Dat laatste zou hem fataal worden. In juni 1944 werd in Ruurlo, een dorpje naast Zelhem, een onderduiker gepakt met distributiebonnen uit Zelhem. Rijpstra en een aantal Zelhemse gemeenteambtenaren werden opgepakt en vastgezet in Arnhem. Eind augustus werd de burgemeester overgebracht naar Kamp Amersfoort, in oktober werd hij naar Neuengamme verbannen. Op 9 december overleed hij in een buitenkamp in Hamburg waar gevangenen het puin en de lijken moesten opruimen van het geallieerde bombardement op Hamburg een jaar eerder.

Na de oorlog werd de Koestraat waaraan het Zelhemse gemeentehuis stond omgedoopt tot Burgemeester Rijpstrastraat. Jan Langman, de opvolger van mijn overgrootvader die in 1946 werd geïnstalleerd als burgemeester, had mijn overgrootmoeder gevraagd wat ze ervan zou vinden als de straat waarin ze ruim twintig jaar met haar man had gewoond naar hem werd vernoemd. Dat vond ze een grote eer, meldde de burgemeester aan de gemeenteraad. Vrijwel niemand in Zelhem was tegen, al vonden enkelen dat niet de Koestraat maar een andere weg naar Rijpstra vernoemd had moeten worden.
Ze vonden het jammer dat de historische verwijzing verloren ging: in het verleden brachten dorpsbewoners over die weg hun runderen naar

Er is meer nodig dan een straatnaam om de verhalen van de naamgevers te laten voortbestaan

de gemeenschappelijke weide de Meene. Aan de bomen langs de Burgemeester Rijpstrastraat zijn nog altijd de metalen ringen gevestigd waaraan de koeien destijds werden vastgemaakt.
Na de verschijning van mijn boek, in het voorjaar van 2016, vroegen enkele journalisten aan me of, nu ik ontdekt had dat Rijpstra ook bijvoorbeeld borden met Verboden voor Joden in zijn gemeente had laten ophangen, het wel gepast was dat er een straat naar hem was vernoemd. Eigenlijk had ik daar geen goed antwoord op. Ik ga er ook niet over. Maar persoonlijk vind ik dat de Rijpstrastraat de Rijpstrastraat moet blijven heten. Mijn overgrootvader was een geliefd burgemeester die ruim 23 jaar in functie was en daarmee de langstzittende burgervader van Zelhem. Als zo iemand dan op zo'n gruwelijke wijze in een concentratiekamp omkomt, dan lijkt het mij voor de hand liggen dat er dan een straat naar hem vernoemd wordt.
In het boek heb ik mijn overgrootvader niet willen sparen, en precies opgeschreven wat hij wel en niet voor en tegen de bezetter had gedaan. Zonder daar een oordeel over te hebben. Toch zijn er Zelhemmers die, zo heb ik begrepen, vinden dat ik karaktermoord heb gepleegd op mijn overgrootvader. Het verleden had ik moeten laten rusten. Als schrijver van het boek is dat natuurlijk het laatste wat ik wilde.

Het verleden laten rusten? Als schrijver is dat natuurlijk het laatste wat je wil

****

Tijdens het schrijfproces verhuisde ik in het voorjaar van 2015 met mijn gezin naar de Hendrik Dienskestraat in Amsterdam-West. Aan het einde van het kleine straatje hangt een uitgebreid naambord met de tekst:

Hendrik Dienske Straat
Slotermeer
Geboren 30-6-1907 te Schiedam. Was procuratiehouder. Vanaf 1940 voorname figuur in het anti-revolutionaire verzet. Sluit zich in 1943 aan bij de Landelijke Organisatie. Vanaf oktober 1943 leider van de L.O. Noord-Holland. Overleden 16-2-1945 in concentratiekamp Neuengamme bij Helmstedt.

Oud-bestuurslid van de Vriendenkring Sietse Geertsema die toen nog de database met gevangenen voor de Vriendenkring Neuengamme bijhield, vroeg ik of hij meer over deze mij onbekende verzetsman wist. Hij bevestigde veel van de informatie over Dienske, die Henk als roepnaam had, op het straatnaambord. Ook hij schreef dat Dienske gereformeerd was – hij was ouderling van de Waalkerk in Amsterdam-Zuid. Bovendien was Dienske lid van de ARP (een voorloper van het CDA). Ook mijn overgrootvader was lid van die partij, hoewel hij niet gereformeerd was maar Nederlands Hervormd.
Voor meer informatie over Hendrik Dienske verwees Sietse me onder andere door naar de website www.zuidelijkewandelweg.nl, waar een artikel staat over het verzet in de Amsterdamse Rivierenbuurt tijdens de oorlog. Ook heeft Dienske een pagina op Wikipedia, en hij wordt genoemd in verschillende boeken waaronder *Hun Naam Leeft Voort…*, over oorlogsslachtoffers naar wie straatnamen zijn vernoemd, ook mijn overgrootvader komt voor in dit boek.

Hendrik Dienske, Collectie Verzetsmuseum Amsterdam

In het verzet was Dienske niet de eerste de beste. In de meidagen van 1940 had hij meegevochten in Rotterdam. Hij was toen reserve eerste luitenant. Daarna kwam hij in de illegaliteit terecht. Misschien wel door de bekende verzetsman Johannes Post, die familie was van Dienske en naar wie een straat een paar honderd meter verderop in dezelfde Amsterdamse wijk is ver-

Johannes Rijpstra

noemd. Dienske gaf zichzelf de schuilnaam 'Henk de Ridder'. Hij werkte samen met Gerrit van der Veen, werd provinciaal leider van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers in Noord-Holland, zat in het schoolverzet, werkte mee aan de illegale krant Trouw en had contact met een vervalsingsgroep uit de Zaanstreek.

Dienske woonde op de Dintelstraat in de Rivierenbuurt. Daar gaf hij leiding aan verzetsgroep De Kern, die hulp bood aan onderduikers. Dienske had zelf ook Joodse onderduikers in huis genomen.

Op dinsdagavond 4 april 1944 deed de Sicherheitsdienst een inval in een woning op de Alblasstraat. De SD-agenten hoopten Dienske op te pakken, maar die was niet aanwezig. Wel werden verschillende andere mensen gearresteerd onder wie Dienskes ouders.

Een paar weken later werd Henk Dienske alsnog in de val gelokt. Een 21-jarig meisje had hem opgebeld om een afspraak te maken in een café bij het Spui in Amsterdam. Daar werd Dienske gearresteerd door SD-agenten die in zijn tas veel belastend materiaal vonden. Dienske werd vastgezet in de beruchte gevangenis aan de Weteringschans.

Om hem en anderen te bevrijden wilde het verzet een overval plegen op de gevangenis, maar die mislukte. Eind juni plaatsten de nazi's Dienske over naar Kamp Vught en ruim twee maanden later werd op transport gezet naar het Sachsenhausen. Mogelijk zat hij in dezelfde trein als Klaas Wieringa, de Zelhemse gemeentesecretaris en een van beste vrienden van mijn overgrootvader die ook rond die tijd vanuit Vught naar het concentratiekamp ten noorden van Berlijn werd verbannen. Wieringa zou de oorlog ternauwernood overleven. Dienske werd half oktober naar Neuengamme gebracht. Wat zijn kampnummer was, is onbekend. Zeker is dat hij op 16 februari is overleden in buitenkamp Beendorf, waar hij in de zoutmijnen van Helmstedt tewerk was gesteld.

Hoewel ze allebei lid waren van de ARP, diepgelovig waren en omkwamen in Neuengamme waren Dienske en Rijpstra eigenlijk twee totaal verschillende personen. De een was een onverschrokken verzetsman die met gevaar voor eigen leven onderduikers hielp en zelfs in huis had. De ander was een burgemeester die probeerde te redden wat er te redden viel. Allebei hebben ze op hun eigen wijze anderen proberen te helpen. Of de een meer een straat verdient dan de ander weet ik niet. Zeker is dat er meer nodig is dan een straatnaam om hun verhalen te laten voortbestaan.

Om Dienske te bevrijden wilde het verzet een overval plegen op de gevangenis, maar die mislukte

Arend Hulshof is bestuurslid van de Vriendenkring Neuengamme. Hij publiceerde in april 2016 het boek Rijpstra's ondergang. Het lot van een burgemeester in oorlogstijd. *Querido, 272 p., € 19,99.*

Nakend terugkeer

In een cel van de gevangenis in Beckerek
Slijt ik de dag met een Rode Legersoldaat
Gevlucht uit een krijgsgevangenkamp

De deur kan elk moment opengaan
Om hem te halen
En dood te schieten op de binnenplaats

Hij vraagt me hoe hij
Het snelst kan komen
In Moskou

Op de vloer bouw ik voor hem
De steden onderweg van bolletjes brood

Hij meet de afstand met zijn duim
Slaat met vaste hand op mijn schouder
En doet met zijn stem de hele bajes schudden

Schoonheid je bent niet ver

Vasko Popa (1922-1991), Joegoslavië
Vertaling: Jana Beranová

Vasko Popa was een Servisch dichter van Roemeense afkomst. Zijn werk is veelvuldig vertaald. Popa werd geboren in Grebenac, een kleine stad in Vojvodina, Servië. Na zijn opleiding aan het gymnasium studeert hij in Boekarest en Wenen. In de Tweede Wereldoorlog zat Popa in het Duitse concentratie-kamp Bečkerek. Na de oorlog studeert Popa af aan de Faculteit der Wijsbegeerte van Belgrado, op Romanistiek. Zijn eerste gedichten werden gepubliceerd in het tijdschrift Književne novine en in de communistische krant Borba.

Stichting Vriendenkring Neuengamme op de kaart

Afko Schoonbeek is nauw betrokken bij de stichting vriendenkring Neuengamme, tien jaar als voorzitter en sinds 2011 als erevoorzitter. Martine Letterie interviewde haar voorganger over zijn herinneringen.

Erik Dijkstra vond een ambtsbericht van de inlichtingendiensten van 1962 waarin gesproken werd over de initiatieven van de Amsterdamse communist Berend (Ben) Gerritsen om een Nederlandse vriendenkring op te richten. Weet je daar iets van?
Ja, Jolande Withuis heeft in *Na het kamp* uitgebreid geschreven over de pogingen vanuit communistische hoek om de sleutelposities in kampcomités te verkrijgen.
De vriendenkring zoals we die nu kennen werd opgericht in 1993. Een van de belangrijke redenen dat daarvoor geen club werd opgericht, was de grote invloed van de communisten. Vanuit de gereformeerde hoek werd de oprichting van een vriendenkring tegengehouden: die wilden niet samen met de communisten in één vereniging.
Wel was er een vriendengroepje dat meerdere keren naar op reis naar Neuengamme geweest. Oud-gevangene Joop van Vonderen organiseerde dat. En dat ging meer in de trant van: “zorg dat je op tijd op het station van Deventer bent” en dan gingen ze. In deze groep was de vertegenwoordiging van de communisten klein.
De officiële stichting is er gekomen op verzoek van de AIN (*Amicale Internationale Neuengamme, zie elders in dit blad, red.)* omdat het de enige mogelijkheid was om subsidie te krijgen.

Veranderde er veel na de oprichting?
De stichting kreeg subsidie van het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport en van een voorloper van het V-fonds, het SMFO, Sociaal Fonds Militaire Oorlogsslachtoffers. Verder veranderde er niet zoveel. Wel werden er vrij snel regelmatig contactdagen georganiseerd. Dat waren echt contactdagen, daar werd voor-

al veel met elkaar gepraat en er waren weinig sprekers. Joop van Vonderen had een grote invloed op deze dagen en hij was voornamelijk degene die gebruik maakte van de microfoon. Er kwam ook een bestuur. Daarin zat vanaf het begin Rob Duijkers. Olchert Hartholt was de eerste secretaris en de familie Vermij heeft daarin ook een belangrijke rol in gespeeld.

Hoe kwam jij in contact met de vriendenkring?
In 1996 kreeg ik bericht van het Rode Kruis dat er enveloppen waren teruggevonden met persoonlijke bezittingen van gevangenen. Daar was ook een envelop bij met de trouwring en het horloge van mijn vader. Niet lang nadat ik zijn bezittingen had teruggekregen, werd er in Eindhoven een straat naar mijn vader genoemd. Door deze gebeurtenissen werd pas mijn werkelijke belangstelling gewekt. Ik ben in mijn eentje naar Neuengamme gereisd, maar daar kreeg ik weinig informatie en ik ging in Nederland op zoek. Ik kreeg contact met Joop van Vonderen, we dronken een kop koffie en hij zei: 'je moet in het bestuur komen.' Dat moet in 1999 geweest zijn.
Automatisch ben ik voorzitter geworden, omdat Joop van Vonderen in 2002 ernstig ziek werd en toen heb ik hem opgevolgd. Joop is in 2004 overleden.

Toen kwamen jullie op het idee van het boek. Hoe is dat gegaan?
We zijn een aantal grote projecten gaan aanpakken: en het boek was daarvan het belangrijkste. Er lag op dat moment een reëel plan om een monument te stichten. We vonden het een mooi idee, maar ook niet praktisch. Waar zou dat monument moeten komen te staan, wie zou het gaan bezoeken? Na een proces van maanden is daar het plan voor een boek in de plaats gekomen.

We hebben eerst een opzet gemaakt voor het project. We hebben vastgesteld dat we professionele hulp nodig hadden. Via Leen Vermij legden we contact met Judith Schuyf, die enkele jaren als hoofd onderzoek verbonden was aan Stichting Icodo, later COGIS, Kenniscentrum op het gebied van oorlog en haar gevolgen. Cogis is in 2011 opgegaan in Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Ook kende Leen Vermij de uitgeverij die later Aprillis heette.
We hebben een begroting gemaakt, die perfect en helemaal sluitend moest zijn. Voor we aan de slag gingen, moest de zekerheid er zijn dat het geld daarvoor binnen was. We hebben de taken verdeeld. Wie schrijft er wat, we hebben een fotoredactie ingesteld, wie interviewt de oud-gevangenen… De mensen die interviews gingen afnemen kregen vooraf een training van een deskundige. Intussen was Sietse Geertsema bezig om enorm veel informatie te verzamelen over oud-gevangenen. Wie ze waren, waar ze gezeten hadden, waar ze overleden waren enz. Daar heeft hij een database van gemaakt.

Ik heb eerst een zeer waardig comité van Aanbeveling weten samen te stellen. Alleen prinses Margriet heeft geweigerd, omdat het koninklijk huis dit soort dingen nou eenmaal niet doet. De rest heeft allemaal geaccepteerd. We hebben meteen duidelijk gemaakt dat we de leden van het comité nooit zouden benaderen voor geld. Toen ben ik in plukjes van vijf, zes per week alle gemeentes, alle provincies, een aantal NGO's, en een aantal multinationals gaan aanschrijven. Eerst benaderde ik de grote gemeentes, waarvan ik wist dat er een relatie met Neuengamme was. Dat heeft na veel zwoegen succes gehad en we brachten het bedrag van meer dan 125.000 euro bij elkaar.

Dit project heeft een enorme positieve invloed gehad op veel mensen, die allemaal gingen samenwerken. Er is heel veel werk verzet en we kregen ook heel veel steun gegeven. Daar zijn ook allerlei andere initiatieven door gekomen. Het aantal donateurs is toen ook flink gestegen. Ik heb ervoor geprobeerd te zorgen dat de samenwerking goed liep. Ik ben bij alle besprekingen geweest, en ik heb me nergens mee bemoeid. Dat is bijna helemaal in voortreffelijke harmonie gegaan. Dat boek is er gekomen met een vertraging van anderhalf jaar. Ik had daar begrip voor, maar onze sponsoren en ons comité van aanbeveling ook. Ze kregen ieder half

jaar van mij een voortgangsrapport en wisten dus precies wat we deden.

Het boek was klaar in 2005 en we hebben dat gepresenteerd in kamp Amersfoort, met veel waardige sprekers. Het verschijnen van het boek heeft ook veel positiefs voor de stichting betekend.

Waren er ondertussen nog andere activiteiten?
We hadden een grote reis in voorbereiding, want de Gedenkstätte werd opnieuw geopend in 2005. We gingen met drie bussen, waarvan 1 dubbeldekker. Dat was de eerste grote reis. De reis werd flink gesubsidieerd, onder andere door het ministerie van VW en S en de stad Hamburg. Er gingen ook een stuk of zes oud-gevangenen mee.

En toen kwam het tweede boek?
De stichting is door gaan rollen, de contactdagen werden veel beter bezocht. Toen ontstond het plan voor het tweede boek. Daarvoor hadden we minder geld nodig, omdat we al veel gegevens hadden en er minder archieven hoeden te worden bezocht. Een groot deel van de kosten was namelijk gaan zitten in het maken van de reizen naar de verschillende archieven in heel Europa. We waren zo arrogant om te denken dat bij dat tweede boek geen professionele hulp meer nodig hadden. Sietse had genoeg ervaring opgedaan om de hoofdredactie te kunnen voeren. Uitgeverij Aprillis ging ondertussen failliet en het boek is toen bij Boom uitgekomen. Aprillis is later herstart, waardoor de herdrukken van Nederlanders in Neuengamme mogelijk werden. De *Ramp in de Lübeckerbocht* presenteerden we in 2010, wederom met waardige sprekers.

Waren er nog andere hoogtepunten?
Een belangrijk hoogtepunt was de reis van de commissie van de Tweede Kamer naar de Gedenkstätte Neuengamme, een parlementaire delegatie onder leiding van Gerdi Verbeet. Tot dan toe was er nog nooit officieel bezoek geweest vanuit de Nederlandse overheid: geen minister, geen kamerlid en ook niemand van het koninklijk huis.

Wanneer dacht je, ik ga ermee stoppen?
Tegen het einde van het boek De Ramp in de *Lübecker Bocht* hadden we binnen het COVVS veel discussies met kamporganisaties, die moesten stoppen omdat er geen jonge mensen het over wilden nemen. Dat had er ook mee te maken dat ze voor die tijd geen ruimte kregen binnen die organisaties. Rob en ik spraken daarover en ik dacht: 'Dat overkomt me niet.'
Bovendien is het heel dankbaar werk, maar het kost wel veel tijd. Ook Anneke had net haar vrijwilligerswerk afgestoten, dus dat was een mooi moment om zelf ook te stoppen.
Bovendien had ik het echte gevoel, dat mijn taak goed werd voortgezet. Terugkijkend was het ook voor mij een grote voldoening dat drie vrienden die vanaf het begin tot het eind aan deze projecten hebben gewerkt, ook koninklijk zijn onderscheiden.

Wat heeft het werk voor de stichting betekend voor je relatie tot je vader?
In mijn jeugd vond ik het moeilijk dat we zo arm waren. Mijn vader werd immers in 1941 weggehaald en toen was er geen geld. Ik vond het moeilijk dat mijn vriendjes alles konden en ik niets. Tot 1996 was ik niet met mijn vader bezig, ik beantwoordde de vragen van mijn kinderen vaag. Tot ik de spullen van mijn vader terugkreeg en er een straat naar mijn vader werd genoemd. Toen ben ik op zoek gegaan en ontdekte ik wat mijn ouders gedaan hadden.
Ook mijn moeder bleek in het verzet gezeten te hebben, ze organiseerde vluchtroutes voor Amerikaanse piloten. Naast het respect dat ik al voor mijn moeder had die ondanks alle problemen mij een goede opvoeding heeft gegeven kreeg ik toen pas een enorm respect voor mijn ouders en voor het werk van al die tienduizenden andere verzetsmensen.

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Theo Broers

Theo Broers kwam in aanraking met Neuengamme door de oorlogservaringen van zijn schoonvader, Bert Intres. Deze overleefde Neuengamme, het buitenkamp Uelzen en de ramp in de Lübeckerbocht ternauwernood.

Pas in 1985 was Bert Intres voor het eerst in staat om terug te gaan naar Neustadt om daar samen met zijn zus de 40e herdenking van de ramp mee te maken. Een paar jaar later is hij voor de tweede keer geweest met zijn zoon André en in 1995 is hij, ondanks zijn slechte gezondheid, nog eens met zijn oudste dochter en schoonzoon Olga en Theo en met zijn zoon André naar Lübeck en Neustadt gegaan. Hij is toen ook naar Kopenhagen geweest, waar hij in het Frihetsmuseet de koperen bel van de Cap Arcona mocht vasthouden.

Theo Broers was 45 jaar werkzaam in het onderwijs. Eerst als onderwijzer op een lagere school, later als docent op een middelbare school en wetenschappelijk onderzoeker. Als Neerlandicus en mediëvist heeft Theo ook diverse wetenschappelijke publicaties (o.a. over Willem van Oringen, de legendarische neef van Karel de Grote, en over Ogier van Denemarken) op zijn naam staan. Hij is lid van de Société Rencesvals en de International Arthurian Society. Sinds 2004 is hij lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Theo heeft een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van *Nederlanders in Neuengamme* en de *Ramp in de Lübeckerbocht*, als onderzoeker en co-auteur. Hij bracht uren door in binnen- en buitenlandse archieven, en wist zo samen met anderen uniek archiefmateriaal te verzamelen. Ook nam hij samen met Wil van den Elzen een aantal interviews af. Toen het archief van de Vriendenkring versnipperd dreigde te raken, heeft Theo het archief verzameld, gedigitaliseerd en overgedragen aan het NIOD. Het was wederom een monnikenwerk en van onschatbare waarde.

Toen het in 2005 minder ging met het bulletin na het vertrek van enkele bestuursleden, werd Theo gevraagd als eindredacteur samen met Jean van Roon en Wil van den Elzen. Hij had al veel ervaring opgedaan als redacteur van het blad van een watersportvereniging aan de Kaag. Het Neuengamme Bulletin werd gedrukt bij de SSKW dat zwaar gesubsidieerd werd door de gemeente Dordrecht. Hierdoor kon het bulletin voor weinig geld verbeterd worden en een professionelere uitstraling krijgen. In 2010 voegde Jan de Muijnck zich bij de redactie. In het najaar van 2005 is Theo toegetreden tot het bestuur van de Vriendenkring en was hierin actief tot 2013. Hij bezoekt nog elk jaar samen met zijn vrouw de contactdag.

Tot zijn eigen verrassing ontving Theo in Dordrecht, op de dag van de boekpresentatie van de *Ramp in de Lübecker Bocht,* de Koninklijke Onderscheiding van Ridder in de Orde van Oranje Nassau voor al zijn vrijwilligerswerk.

Ter gelegenheid van de officiële heropening

Afko Schoonbeek

Op dinsdag 3 mei 2005 werd de Gedenkstätte Neuengamme officieel heropend. De stichting Vriendenkring Neuengamme reisde ernaartoe met drie bussen, waaronder één dubbeldekker. Toenmalig voorzitter Afko Schoonbeek hield bij die gelegenheid onderstaande toespraak.

Op de allereerste plaats wil ik u allen, vriendinnen en vrienden uit zoveel landen van harte groeten. Ik doe dit namens alle Nederlandse oud-gevangenen en nabestaanden hier aanwezig, maar ook namens de vrienden die in Nederland zijn achtergebleven. Een deel van hen heeft deze reis toch niet aangedurfd, omdat zij bang waren dat de emotie hen teveel zou worden.
De Nederlanders die wel hier aanwezig zijn, zijn zich ervan bewust dat de comfortabele reis hier naar Neuengamme en de vriendelijke en waardige ontvangst hier in schril, zeer schril contrast staat met het transport naar en de ontvangst in Neuengamme nu ruim 60 jaar geleden.
Toen was het een ontvangst in een oord van verschrikking met als slot een zeer waarschijnlijke dood.

Waarom zijn we hier bijeen?
Een oord van verschrikking. 'Waarom? En hoe was dit toch mogelijk?' vragen wij ons steeds af. En 'Wie was hiervoor verantwoordelijk?' Vragen die nu al zestig jaar nog steeds worden gesteld

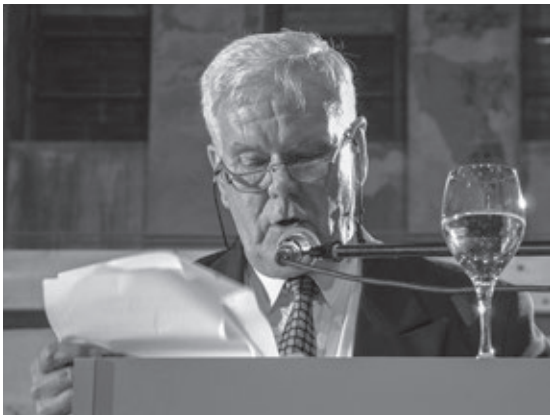

en waarop natuurlijk nooit een duidelijk antwoord kan worden gegeven.
Een paar dagen geleden was het precies 60 jaar geleden dat de laatste circa zeshonderd gevangenen van Neuengamme het kamp verlieten, een leeg en desolaat kamp achterlatend.
Nu, zestig jaar later dus zijn wij hier bijeen.
Waarom zijn wij hier bijeen?

Maar wie kent nog de namen van de allerbelangrijkste verzetsstrijders.

Natuurlijk om onze doden en geliefden te herdenken die hier in Neuengamme of in een van de onderkampen zijn omgekomen. Zij betaalden de allergrootste tol voor het feit dat zij de vrijheid hebben geëerd. Zij betaalden deze tol omdat zij wat anders dachten dan de bezetter, omdat zij een andere afkomst hadden dan de bezetter wenselijk vond of omdat zij niet accepteerden dat de meest elementaire menselijke rechten werden geschonden. Op barbaarse wijze werden geschonden, zoals we nu weten.
Wij zijn hier ook om respect te tonen voor de overlevenden die dezelfde verschrikkingen hebben gekend en die wel het geluk hadden terug te keren bij hun dierbaren. Vaak echter zowel geestelijk als lichamelijk ernstig getraumatiseerd.
Wij zijn hier ook bijeen om waardering uit te spreken voor de immens grote groep van nabestaanden, oorlogskinderen dus, die misschien niet de directe verschrikkingen aan den lijve hebben ondervonden, maar wel slachtoffer zijn geworden van veel verdriet en onbegrip.
Zij groeiden op zonder vader of moeder.
Natuurlijk denken wij, Nederlanders op de eerste plaats aan onze eigen geliefden, de naar schatting 5.000 goede vaderlanders die hier zijn vermoord.

Maar wij kunnen ons hart niet sluiten voor die vele, vele anderen die omkwamen. Hier in Neuengamme, maar ook elders, in de kampen van Bergen Belsen of Dachau, op het strand van Neustadt, in het Ghetto van Warschau, in de gevangenissen van al die Europese steden, in de straten van Berlijn, bij het beleg van Leningrad, bij de konvooien naar Moermansk, bij de ondergang van de Bismarck en zo kunnen wij een immense zuil met bekende namen oprichten. Namen die herinneren aan veel, ontelbaar veel doden. We gedenken ze allemaal samen en zo moet dat ook.
De Tweede Wereldoorlog was geen oorlog van alleen Nederland of alleen Duitsland of alleen Europa. Het verzet ging vooral om de diepste betekenis van menselijke waardigheid, van democratie om alles wat onze samenleving samenbindt.

De allerbelangrijkste verzetsstrijders
Ik vind het nog steeds merkwaardig dat wij nog steeds de namen kennen van generaals uit de Tweede Wereldoorlog. Rommel. Montgomery, Eisenhower. We kunnen ongetwijfeld deze lijst aanvullen.
Maar wie kent nog de namen van de allerbelangrijkste verzetsstrijders. Wie kent nog Jean Moulin uit Chartres, Gijs van der Wall uit Amsterdam, Leone Ginzburg uit Italië of Hans Oster die in Flossenburg werd opgehangen? Wie kent nog de naam van Herbert Frahm, in Nederland al in 1934 door Nederlanders opgepakt en uitgeleverd aan de Gestapo in Duitsland? Hij ontkwam naar Noorwegen en zou later met een nieuwe naam uitgroeien tot een van de grote naoorlogse leiders, Willy Brandt. Wie kent de

namen van al die tienduizenden die hier gevangen waren en zijn omgekomen?
Verzet is niet aangeboren, het is ook niet vanzelfsprekend. Het begint vaak met nadenken. Nadenken over misstanden. Het krijgt vaak vervolg door hulp bieden of samen met anderen onrecht te bespreken en kan in niet zoveel gevallen leiden tot actie, tot echt verzet.
De mannen en vrouwen in het verzet waren vaak jongens en meisjes van achttien of twintig jaar met leiders die niet veel ouder waren. Eerst toen de misstanden echt kwalijke vormen aannamen kwamen ook de afwachtende burgers in verzet, omdat toen ook zij tot de conclusie kwamen dat alle elementaire waarden werden vertrapt.

Het is onze plicht te werken aan onze gemeenschappelijke toekomst.

Ik vraag mij vaak af wat er zou gebeuren als één van de vermoorde verzetsmensen nu hier zou ontwaken en aan ons de indringende vraag zou stellen: 'Wat hebben jullie gedaan met die door ons bevochten vrijheid? Wijs mij die gerechtigheid eens aan! Hoe is het met jullie gevoel voor democratie, voor naastenliefde? Hoe is het met de eerlijke verdeling van de rijkdom? Hebben jullie iets geleerd?'

Terug naar 30 april 1945
Ik ga weer terug naar 30 April 1945. De laatste 600 gevangenen verlaten in desolate toestand het concentratiekamp Neuengamme. Een kamp dat verlaten achterbleef. De eerste bevrijders zagen alleen maar een zwarte kat. Verlaten en leeg in een eerste en niet de enige poging om de geschiedenis van Neuengamme uit de boeken te laten.
Maar geschiedenis laat zich niet wegschrijven. Ook het manipuleren van de geschiedenis wordt vroeg of laat doorzien. En dus staan wij hier na zestig jaar met zoveel oud gevangenen en nabestaanden. Ieder met hun eigen verlies en verdriet. Verlies en verdriet dat nooit meer vergoed kan worden.
Maar verlies en verdriet is iets anders dan voortdurende bitterheid, haat en wrok.
Haat en wrok hebben plaats gemaakt voor het besef dat wij allen zoals wij hier bijeen zijn een gemeenschappelijke geschiedenis hebben en zeker een gemeenschappelijke toekomst.

Wij zijn de stad Hamburg en de leiding van de Gedenkstätte Neuengamme dankbaar dat zij deze plaats een waardige plaats hebben gemaakt. Een plaats om te gedenken. Een plaats om vurig te hopen dat onze kinderen dit bespaard zal blijven en dus om te beseffen dat het onze plicht is te werken aan onze gemeenschappelijke toekomst. In vrijheid en met respect voor de medemens.

BOEK**BESPREKING**

Imke Müller-Hellman

Verdwenen in Duitsland. Levensverhalen van slachtoffers van concentratiekamp Engerhafe. Een zoektocht door Europa.

Vertaling: Jantsje Post. (2018)

Pieter van der Weij, geboren in 1910, werd net als twee van zijn broers drukker in het familiebedrijf dat zijn vader in Huizum runde. In de Tweede Wereldoorlog werden er verzetskranten in het bedrijf gedrukt. De drie broers en hun vader werden in 1944 door de Duitsers opgepakt en naar Duitsland getransporteerd. Pieter stierf op 15 december 1944 in het concentratiekamp Engerhafe, gelegen tussen Emden en Aurich in het Duitse Oost-Friesland.
Concentratiekamp Engerhafe, een zogeheten buitenkamp van het beruchte concentratiekamp Neuengamme, bestond slechts twee maanden, van eind oktober tot eind december 1944.
Doel van het kamp was om arbeidskrachten te leveren voor de bouw van de 'Friesenwall', een verdedigingslinie langs de Noordzeekust.
De omstandigheden voor de dwangarbeiders waren abominabel. Er was te weinig sanitair en vooral te weinig voedsel. De mannen moesten dagelijks een paar kilometer naar de trein lopen, na een treinreis weer een stuk lopen om vervolgens metersdiepe geulen te graven. Op de terugweg moesten ze bijna elke dag hun dode kameraden meeslepen. In die twee maanden kwamen ten gevolge van deze verschrikkingen 188 mannen van dertien verschillende nationaliteiten om het leven, onder wie 68 Polen en 47 Nederlanders.
Tussen 1940 en 1948 woonde de grootmoeder van Imke Müller-Hellman, Elli, in Engerhafe. Ze was een jonge vrouw die twee maanden lang elke dag de vreselijke stoet uitgemergelde, uitgeputte, geslagen mannen terug zag lopen naar het kamp, de doden met zich meeslepend. "Die stoet heeft ze gezien en is ze nooit meer vergeten, daar vertelde ze steeds weer over." Ook aan haar kleindochter die in 2005 met haar oma het kerkhof in Engerhafe bezoekt. Daar raakt de kleindochter geïntrigeerd door het monument op het kerkhof en ze leest de namen die op een plaquette staan hardop voor. Haar oma, dan 88, kan het niet aan en loopt weg, kleindochter Imke leest alle 188 namen.

Daarna bezoekt Imke Müller-Hellman de tentoonstellingsruimten van het concentratiekamp Neuengamme en besluit op zoek te gaan naar de verhalen achter de 188 namen van de gestorvenen in Engerhafe. Ze vindt nabestaanden, zoekt die op en vraagt naar de levensverhalen van hun familieleden. Elf van die verhalen, te beginnen met het verhaal van de Huizumer Pieter van der Weij, staan in het boek *Verschwunden in Deutschland* dat Müller-Hellmann in 2014 publiceerde en dat nu in een vertaling van Jantsje Post in een keurige gebonden uitgave in het Nederlands verschenen is: *Verdwenen in Duitsland*.
"Kom vanavond met verhalen / hoe de oorlog is verdwenen, / en herhaal ze honderd malen: / alle malen zal ik wenen" schreef de dichter Leo Vroman, die de oorlog in Nederland ontvluchtte, maar in een jappenkamp terecht kwam.
En zo'n zeventig jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog duiken er nog steeds nieuwe verhalen op, vaak van min of meer gewone mensen in die oorlog. En in het boek *Verdwenen in Duitsland* zijn het, hoe de mannen ook van elkaar verschilden, eigenlijk allemaal dezelfde verhalen met dezelfde trieste afloop. En het heeft zin die te herhalen, niet alleen het verhaal van Pieter van der Weij, maar ook dat van Rients Westra, een zaadhandelaar uit Sexbierum die in een knokploeg zat. Na verraad werd hij door de Duitsers opgepakt en wegens terrorisme ter dood veroordeeld. Via Amsterdam, Vught en Neuengamme kwam Rients in Engerhafe

terecht, waar hij aan dysenterie en uitputting bezweek.
Of het verhaal van Jaap Hamming, geboren in Hellevoetsluis, die bij Philips in Eindhoven ging werken. Diens zoon Dolf Hamming, later jarenlang directeur van uitgeverij de Bezige Bij – een uitgeverij die in 1944 illegaal werd opgericht – was negen toen zijn vader opgepakt werd door de Duitsers en uiteindelijk eind 1944 in Engerhafe overleed aan 'bloedige dysenterie'. Imke Müller-Hellman spreekt met Dolf Hamming, zoals ze ook spreekt met nabestaanden van Gerrit Edzes, een boekhandelaar uit Groningen, of van de Deen Henry Sørensen, de Fransman André Coste, de Pool Witold Pyrek, de Spanjaard Manuel Canto Guerrero en anderen.
Een tikje extra wrang is het verhaal van de Poolse Henryk Godlewski. Müller-Hellman spreekt met diens zoon Ryszard, die zegt dat Müller-Hellman voor hem de brug is tussen hem en het graf van zijn vader in Engerhafe, dat hij nooit bezocht heeft. Als ze later alle documenten naar de kleindochter van Ryszard stuurt, blijkt dat het om een andere Henryk Godlewski moet gaan: "Godlewski is een veelvoorkomende naam in Polen". Misschien nog wranger is het verhaal in de epiloog over Elsche (Elli) Müller, de oma van de auteur. Elli trouwde drie maal en overleefde al haar mannen. De laatste stierf in 2000 en met hem had ze dertien jaar samengeleefd. Kleindochter Imke schetst die laatste echtgenoot als een holocaustontkenner en een nazi in hart en nieren en ze noteert: "Als het ter sprake kwam, zei Elli dat ze niet uit liefde bij hem was maar uit angst voor eenzaamheid. Veranderde dat iets aan het feit dat ze met een nazi kon en wilde samenleven?"
Het boek begint met korte hoofdstukken over Engerhafe en Neuengamme. Het hoofdstuk over Engerhafe eindigt met de opsomming van de 188 namen op het monument op het kerkhof van Engerhafe. Achter in het boek staat de namenlijst van de 188 slachtoffers nog eens, nu niet alleen met hun volledige naam, maar ook met hun geboortedatum, geboorteplaats, beroep, sterfdatum en datum van begraven. Een indrukwekkende lijst, ook door de zorgvuldigheid waarmee de gegevens bijeengebracht zijn. Daarvóór nog zit een fotokatern met foto's die letterlijk een gezicht geven aan deze elf slachtoffers van de wreedheden uit de Tweede Wereldoorlog.

Met toestemming overgenomen van de Friese literatuursite van Jelle van der Meulen www.frieseliteratuur.nl.

BOEK**BESPREKING**

Erik Dijkstra

Spitten voor de vijand

Meer dan honderdduizend mannen werden vanaf september 1944 opgeroepen om te werken aan Duitse verdedigingswerken in Nederland. In de nog bezette provincies werden de arbeiders gedwongen tewerkgesteld aan de bouw van tankgrachten, loopgraven en schutterputjes, vaak onder slechte omstandigheden. Voor de Duitsers was het belang groot om de geallieerden zo lang mogelijk tegen te houden. Er werd dan ook hard opgetreden tegen weigeraars.
Voor velen waren de principiële bezwaren te groot, zij besloten onder te duiken. Anderen hadden die mogelijkheid niet. Zij probeerden zich aan te passen aan de omstandigheden en saboteerden waar ze maar konden. Een groot deel van deze zogenoemde spitters zag kans om te vluchten of keerde niet terug van verlof. Zij waren daarna veroordeeld tot een leven als onderduiker. Zij die als onderduikers tijdens de vele razzia's, of door verraad, werden gepakt, kwamen na een verblijf in een gevangenis in een strafkamp in Duitsland of Drenthe terecht. Eén van die mannen was Eelke Dijkstra. Samen met dertig anderen werd hij op in november 1944 vanuit het Huis van Bewaring in Leeuwarden overgebracht naar Yde, een klein Drents dorpje onder de rook van Groningen. Ze werden ondergebracht in de gemeenteschool, lagen op vervuild stro en moesten elke avond de luizen uit hun hemden plukken. Op het schoolplein werd niet meer gespeeld maar was er elke dag appel en werd er gedreigd met executie. Velen probeerden te ontsnappen, vaak geholpen door de plaatselijke bevolking. Dat liep niet altijd goed af. Het kostte twee jonge mannen het leven.

Het oorlogsdagboek van Eelke Dijkstra was voor zijn kleinzoon en auteur Erik Dijkstra aanleiding om onderzoek te doen naar het vergeten strafkamp in Yde. Wat volgde was een reis door de geschiedenis waarin bijzondere ontdekkingen werden gedaan en veel betrokkenen voor het eerst hun verhaal vertelden. Door intensief archiefonderzoek kwamen schokkende feiten boven water over vier gefusilleerde dwangarbeiders in november 1944. De vele brieven, dagboeken en getuigenissen vertellen samen het verhaal van strafkamp Yde en de tewerkstelling in Drenthe.

Voor meer informatie zie:
spittenvoordevijand.nl

Bijzonder document geschonken

Het Drents Archief heeft onlangs een bijzonder document geschonken gekregen. Het gaat om zo'n veertig handgeschreven vellen van communist Sjerp Weima. Het CPN-raadslid werd in juni 1941 opgepakt en doorstond achtereenvolgens o.a. Kamp Amersfoort, concentratiekamp Neuengamme en hij was bij het bombardement van de Cap Arcona in de haven van Neustadt. Weima overleefde op wonderbaarlijke wijze de oorlog en zette zijn ervaringen na de oorlog op papier. Daarin geeft hij niet alleen veel details, hij noemt een kleine vijftig personen en groepen met naam en toenaam, ook schuwt hij de gruwelijke gebeurtenissen die hij meemaakte niet.
Op de website van het Drents Archief is een lijst van namen gepubliceerd met als doel om nabestaanden meer informatie te geven uit de gegevens die Weima na de oorlog opschreef.

De namenlijst en verdere informatie zijn te vinden via www.drentsarchief.nl/sjerp-weima

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Wil van Elzen

KONINKLIJKE ONDERSCHEIDING VOOR WIL VAN DEN ELZEN
Door: Theo Broers

Op 26 april 2018 werd Wil van den Elzen ter gelegenheid van Koningsdag door de burgemeester van Den Bosch, de edelachtbare heer Jack Mikkers, Koninklijk onderscheiden met de versierselen van Lid in de Orde van Oranje Nassau. Hij kreeg dit voor zijn vele verdiensten als vrijwilliger bij diverse organisaties, o.a. bij het Stadsarchief van Den Bosch, Afdeling Erfgoed, de Afdeling Straatnaamgeving van Den Bosch, de personeelsvereniging van bouwbedrijf Heijmans als voorzitter, het Ton van den Elzen Damfonds als voorzitter en tenslotte bij de Stichting Vriendenkring Neuengamme.
Aan de Vriendenkring Neuengamme heeft Wil de meeste tijd van zijn vrijwilligerswerk besteed. Een korte opsomming van wat Wil allemaal voor de Vriendenkring Neuengamme betekend heeft:
Van ca. 1998 tot 2005 heeft Wil van den Elzen samen met Dr. Judith Schuyff, ing. Jean van Roon, dr. Leen Vermeij, dr. M. Eickhof en drs. Theo Broers meegewerkt aan de totstandkoming van het boek "*Nederlanders in Neuengamme*".
Van 2005 tot 2012 heeft Wil van den Elzen samen met eindredacteur dr. S.P. Geertsema, drs. Theo Broers en Wim Vermeulen als beeldredacteur samengewerkt aan "*De Ramp in de Lübecker Bocht*". Ze hebben in Nederland, Engeland en Duitsland uitvoerig archiefonderzoek gedaan (samen met Diny bezocht Wil gedurende een jaar één dag per week het Rode Kruisarchief in Den Haag), hij reisde het land door om interviews af te nemen samen met Theo Broers en tenslotte hebben Sietse, Wil en Theo met zijn drieën dit boek geschreven.
Wil van den Elzen was samen met Theo Broers (2005-2013), Jean van Roon (2005-2007) en Jan de Muijnck (2010-2015) redacteur van het *Neuengamme Bulletin*. Hij droeg bij aan de inhoud van het Bulletin door het schrijven van opiniërende artikelen, contact met kranten wat betreft de overname van artikelen, contacten met Kamp Vught en het schrijven van boekbesprekingen. Ook hielp hij mee met het uittypen van aangeleverde bijdragen.
Zowel de redactievergaderingen van "*De Ramp in de Lübecker Bocht*" als het "*Neuengamme Bulletin*" vonden in een gemoedelijke sfeer plaats in het huis van Wil en Diny te Rosmalen onder het genot van de overbekende Bossche Bollen en een heerlijke lunch.
Tenslotte waren Wil en Diny zeer actief tijdens de contactdagen van de Vriendenkring Neuengamme in Nunspeet o.a. door het bemannen van de boekentafel achterin de zaal.
We kunnen instemmen met de woorden van de burgemeester, dat Nederland trots mag zijn op zulke vrijwilligers als Wil en ook Diny, zonder welke het land niet draaiende gehouden kan worden.

Twee nieuwe Stolpersteine in Hattem

Erik Dijkstra

Op 18 april 2018, de dag van de 73-jarige bevrijding van Hattem, zijn er in aanwezigheid van familieleden, kinderen van de Sint Andreasschool en overige belangstellenden Stolpersteine gelegd voor twee slachtoffers van concentratiekamp Neuengamme, Jan Hoogers en Gijs van den Ende. De legging vond plaats na noest onderzoekswerk door de voorzitter van de Stichting Gedenkstenen Hattem, Edwin van der Wolf, die ook betrokken is bij onze vriendenkring.

De burgemeester van Hattem, dhr. Wiggers, reikte de eerste Stolperstein aan en er werd gesproken door familieleden van beide slachtoffers , er werden gedichten voorgelezen en bloemen gelegd door de vele aanwezige schoolkinderen. De herdenking werd ondersteund door vioolmuziek.

Jacob Jan Hoogers, geboren in Hattem op 2 januari 1924, was van beroep meubelmaker en is wegens het vervalsen van een persoonsbewijs op 12 augustus 1944 door de Landwacht gearresteerd en overgebracht naar Kamp Erika in Ommen. Op 18 augustus 1944 werd hij overgebracht naar kamp Amersfoort. Op 10 september van dat jaar werd hij getransporteerd naar KZ-Neuengamme en kreeg daar kampnummer 5634. Op 6 december 1944 is hij daar overleden.

Marco van den Ende reikte de tweede Stolperstein aan voor zijn vader Gijsbrecht. Marco, geboren in 1942, heeft zijn vader nooit gekend. De in 1910 in Middelburg geboren Gijsbrecht (Gijs) van den Ende was advocaat en procureur in Rotterdam en daarna Rijksinspecteur van het Verkeer te Zwolle. Hij was gehuwd met Willemien (Wimmie) Snethlage. Het jonge gezin woonde in villa 'Deldenschekamp' in Hattem. Hier zijn vermoedelijk ook verschillende Joden en anderen (waaronder een zwager) ondergedoken geweest. Gijs werd vlak na de geboorte van zijn zoon op 9 juni 1942 gearresteerd wegens verzetswerk en op verdenking van spionage. Zijn

Gijs van den Ende

arrestatie was het gevolg van verraad. Hij werd overgebracht naar het 'Oranjehotel' in Scheveningen waar hij vermoedelijk is gemarteld. Op 17 november 1942 werd hij overgebracht baar het gijzelaarskamp Haaren, waar toevallig ook zijn broer Johan als gijzelaar zat. Daarna is hij op 9 oktober 1943 als gevangene naar Kamp Amersfoort overgeplaatst met kampnummer 2796. Hij was een zgn. 'Nacht und Nebel' gevangene. Vervolgens is hij met het beruchte transport van woensdag 11 oktober 1944 uiteindelijk overgeplaatst naar KZ Neuengamme met kampnummer 56466 alwaar hij op 14 oktober aankwam.

Alle mensen om dit nummer heen hebben in Meppen-Versen gezeten. Dat is een behoorlijk grote groep. Het lijkt er zeer op dat Gijs dezelfde route heeft bewandeld. Zeer waarschijnlijk is hij met een van de twee wekelijkse zieken-transporten retour vanuit Meppen-Versen naar Neuengamme overgebracht waar hij op 14-1-1945 om 08.00 uur bij Hausdeich 60 aan een "darmontsteking" is overleden. Postuum is hem het verzetsherdenkingskruis uitgereikt.
Van deze indrukwekkende gebeurtenis is een video gemaakt die te zien is via https://www.gedenkstenen-hattem.nl.

Het laatste transport vanuit Kamp Amersfoort naar Neuengamme en de 15000-serie gevangenen

Piet Dam

In de late avond/nacht van 19 op 20 maart 1945 kwam het laatste gevangenentransport vanuit het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (PDA) in concentratiekamp Neuengamme aan (de twee latere geplande transporten vanuit het PDA met vertrekdatum 28 en 31 maart (resp. 380 en 150 gevangenen) naar Neuengamme hebben niet meer plaatsgevonden). Dit laatste transport omvatte onder andere een groep gevangenen afkomstig van SIPO-Amsterdam en waren op 6 maart in Amersfoort aangekomen. Een tweede groep gevangenen werd in de vroege morgen van 7 maart door de Feldgendarmerie uit Den Haag (Politisches Gefängnis Scheveningen) binnengebracht.

In Amersfoort aangekomen kregen zij een gevangenennummer beginnende met 15001 en werden ze geïsoleerd van de andere kampgevangenen ondergebracht. Deze 15000-serie was een bijzonder gemêleerd gezelschap variërend van verzetsdeelnemers tot deserteurs. Wat de reden van afzondering is niet te achterhalen; een plausibele verklaring zou kunnen zijn dat het hier Todeskandidaten betrof welke als slachtoffers voor eventuele represailles achter de hand werden gehouden. Reeds de volgende dag, 8 maart, werden 48 van hen ter dood gebracht op de schietbaan ter vergelding voor de aanslag op Obergruppenführer Hanns Albin Rauter (Der Höhere SS und Polizeiführer) bij de Woeste Hoeve in de nacht van 6 en 7 maart. Op 15 maart gingen 173 gevangenen uit de 15000-serie op transport onder toevoeging van nog 78 PDA-gevangenen, 16 maart in Assen 47 gevangenen en 17 maart nog 61 gevangenen te Groningen. In Neuengamme kregen zij een gevangenennummer uit de reeks 77100/77480.

De aanslag op Rauter in de nacht van 6 op 7

maart 1945 in de omgeving van de Woeste Hoeve was een toevalstreffer. Een verzetsgroep uit Apeldoorn wilde aanvankelijk een vrachtwagen van de Wehrmacht buitmaken. Bij verrassing hielden zij op de avond van 6 maart om 23.00 uur een open personenwagen (BMW) aan, waarin in drie personen zaten. Nog voordat de auto tot stilstand was gekomen, werd door leden van de verzetsgroep direct het vuur geopend op de inzittenden. Na de schietpartij vluchtte de verzetsgroep met de gedachte dat de Duitsers gedood waren. Echter één persoon - Rauter (Der Höhere SS und Polizeiführer) - hoewel hij zwaargewond was, overleefde de aanslag. Hij werd op de ochtend van 7 maart rond 03.30 uur door Duitse militairen gevonden en naar het Kriegslazarett in Apeldoorn overgebracht. Als vergeldingsmaatregel werden "Todeskanditaten" geëxecuteerd op 8 maart te: Amersfoort (49), Waalsdorpervlakte (38), Amsterdam (53), Fort Bilthoven (6), Woeste Hoeve (117). Totaal kost deze vergissing 263 levens. Een soortgelijke fatale fout werd gemaakt in de omgeving van Putten in de nacht van 30 september op 1 oktober 1944. De mannelijke bevolking (661), waaronder (127) passanten en evacués, werden ter vergelding opgepakt en afgevoerd naar Amersfoort om uiteindelijk (589) in het Duitse concentratiekamp Neuengamme terecht te komen. Het gaf een trieste balans van 552 slachtoffers.

Op 19 april 1945 werd het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort overgedragen aan mevrouw Loes van Overeem-Ziegenhardt, hoofd van de speciale hulpverlening van het Nederlandse Rode Kruis[1]. Een dag later vertrokken de Duitsers.

Informatiebureau Van het Nederlandse Rode Kruis: Opsporing — **Afdeling E Documentaire**

W E R K R A P P O R T No. 25

Transport Amersfoort naar concentratiekamp Neuengamme d.d. 15 maart 1945

Door het niet voorhanden zijn van een "Transport-Liste" werd uitgegaan van twee "Ausgabe-Belege" en wel "Kassenbelege nrs. 30 en 31" d.d. 14-3-1945.

De juiste personalia der op "Kassenbeleg nr. 30, vermelde gevangenennummers in de 10000 en 11000-serie (met uitzondering van no. 8939), konden aan de hand van het gevangenennummer uit de voorhanden zijnde Amersfoort-nummerkartotheek worden verkregen, alvorens over te gaan tot het verzamelen der verdere bijzonderheden op het Informatiebureau bekend, omtrent deze gevangenen.

Van de, op "Kassenbeleg nr. 31" voorkomende namen, vermelde gevangenennummers in de 15000-serie, waren echter geen kaarten in de Amersfoort-nummerkartotheek aanwezig.

Bekijkt men de bijzonderheden, voorkomende op de "Einnahme-Belege" van de periode 5-3-1945 t/m 24-3-1945 (hieronder vermeld), zo blijkt dat, wat de 15000 nummers betreft, hier sprake moet zijn van een zogenaamde "geblokkeerde" serie.

Datum	Beleg No.	Gevangenennummers
05-03-45	10	11117 t/m 11122
06-03-45	12	15000 t/m 15062 met uitzondering van 15059
06-03-45	14	11123 t/m 11128
07-03-45	17	15059 en 15063 t/m 15263
07-03-45	18	11129 - 11157
08-03-45	19	11158 t/m 11170
12-03-45	24	15264
12-03-45	27	11172
14-03-45	28	11173 t/m 11177 enz.
17-03-45	39	11217 - 11221 enz.
24-03-45	54	11298 t/m 11325

Ondanks het feit, dat de 15000-serie niet voorkwam in de Amersfoort-gevangenennummerkartotheek, was ook in dit geval vaststelling van de personalia van de gevangenen mogelijk door het bestuderen en combineren van de gegevens, vermeld op de aanwezige zogenaamde "Einlieferungs-Scheine-Bargeld", "Wertsachen-Karten" en "Kleidungs-Karten". Op de meeste "Einlieferungs-Scheine-Bargeld" stond in de uitbetalingskolom vermeld: B 31, hetgeen een verwijzing was naar "Ausgabe-Beleg-Kas-

sen-Beleg No. 31", terwijl op enkele kaarten in de 15000-serie geen verwijzing of het cijfer 49 (zonder B) was genoteerd. Een verdere controle naar het lot van degenen, op wiens "Schein" het cijfer 49 stond vermeld, wees uit, dat deze gevangenen op 8-3-1945 waren gefusilleerd. Dit bevestigde het vermoeden, dat hier sprake was van een bijzondere groep, zodat besloten werd het lot vast te stellen van alle gevangenen, die tot de 15000-serie hadden behoord, ondanks het feit, dat deze vaststelling wat de gefusilleerden en niet-gedeporteerden betreft, eigenlijk buiten het kader van de Amersfoort - Neuengamme deportatie valt.

Geblokkeerde 15000-serie

Deze serie loopt van 15000 t/m 15264, zodat in totaal 264 gevangenen tot deze groep behoorden. Van deze groep werden 61 gevangenen op 6-3-1945 via Sipo (Geheime Staatspolitie) Amsterdam, 202 gevangenen op 7-3-1945 via Feldgendarmerie (Militaire Politie) Den Haag (Scheveningen) en Sipo Utrecht en 1 gevangene op 12-3-1945 via Sipo Utrecht te Amersfoort binnengebracht. Op 8-3-1945 werden 48 (allen afkomstig uit Scheveningen. PD) gevangenen van deze groep en één gevangene van de 10000-serie gefusilleerd. Er werden dus in totaal 49 gevangenen gefusilleerd, hetgeen het aanwezig zijn van het cijfer 49 op de "Scheine" zou verklaren.
Op 15-3-1945 werden 173 gevangenen van de groep naar concentratiekamp Neuengamme gedeporteerd, terwijl 43 gevangenen niet zijn gedeporteerd.

Recapitilatie Groep 15000-serie

Gefusilleerd	48
Gedeporteerd	173
Niet gedeporteerd	43
Totaal	264

Het blokkeren van deze serie zal zeer vermoedelijk verband houden met de represaillemaatregelen, welke genomen zijn in verband met de aanslag op Rauter[2], immers K. Berg, commandant van het kamp Amersfoort verklaarde in verband met de 49 gefusilleerde gevangenen het volgende:
„Am gleichen Abend (7-3-1945) etwa gegen 23.00 Uhr, wurde Ich durch die Sicherheitspolizei in Den Haag, SS Untersturmführer Nehls fernmündlich angerufen. Nehls gab mir Namen von politischen Häftlingen durch, die 1 oder 2 tage vorher von Politische Gefängnis Scheveningen nach hier eingeliefert worden waren. Als ich einige Namen und Geburtstage notiert hatte, fragte ich Nehls, was mit dieser Häftlingen geschehen sollte. Nehls antwortete mir, ob ich dann noch nicht gehört hatte, das auf den Höheren SS und Polizeiführer ein Attentat geübt worden ist und der Fahrer und Adjudant getötet und Rauter schwer verletzt worden ist. Nehls gab mir durch, dass auf Befehl des Befehlhabers der Sicherheitspolizei SS Obersturmführer Kolitz diese 49 Personen als Gegenmassnahme am 8-3-1945 morgens um 7 Uhr in Lager zu exekutieren seien."

Van de 48 gefusilleerden, die tot de 15000-serie behoorden, kon 1 persoon tot op heden niet worden geïdentificeerd, t.w. M. Molenaar. Verondersteld wordt, dat hier sprake is van gegevens, ontleend aan een valse persoonskaart.
Van de in totaal 251 gedeporteerde gevangenen konden de juiste personalia van 3 personen niet worden vastgesteld, t.w. J. Wessels, H. de Bruyn en C. van Dijk, zodat ook in deze gevallen wordt verondersteld, dat hier sprake is van gegevens, ontleend aan valse persoonskaarten.
Van 3 personen van dit transport kon worden vastgesteld, dat zij onder een schuilnaam te Amersfoort zijn geregistreerd en later gedeporteerd, t.w. Th. van Lanschot, B. Nieuwenhuis en H. Uiterwijk, en wel onder de pseudoniemen M. Maas, G. Kampen en H. de Lange.

Uit de verzamelde gegevens blijkt:
1) Dat groepjes gevangenen van dit transport tijdens hun deportatie vanuit concentratiekamp Neuengamme in de volgende buitencommando's zijn terechtgekomen, t.w. Fallersleben, Mühlenberg "Hanomag", Porta Westfalica, Schandelah, Stöcke, Uelzen, Watenstedt en Wöbbelin.
2) Dat enkele gevangenen het slachtoffer zijn geworden van de slachtingen te Mühlenberg Hanomag en Gardelegen.
Het ligt in de bedoeling in "Deportaties Amersfoort naar concentratiekamp Neuengamme",

deel V, een algemeen overzicht te geven van de belangrijkste routes door gevangenen van de 8-9-1944, 11-10-1944, 2-2-1945 en 15-3-1945 transporten afgelegd, onder vermelding der bij benadering aangenomen periode van verblijf in de diverse commando's, plaatsen en of kampen. Uit de diverse lijsten van overlevenden te Wöbbelingen konden, wat dit transport betreft, o.a. de volgende verbasteringen worden thuisgebracht:

Dalansgrot	moet zijn	van Lanschot
van Peck	moet zijn	van Dijk
van Equien	moet zijn	van Kekem
van Eijquem	moet zijn	van Kekem
Koulke	moet zijn	Kuhn

Terloops zij opgemerkt, dat het 15-3-1945-transport uit Amersfoort op 16 en 17 maart '45 gevangenen uit Assen en Groningen heeft opgenomen, die dus in Neuengamme eveneens gevangenennummers in de 77000-serie ontvingen. De namen en verdere gegevens, bij het Inf. Bureau bekend, betreffende deze laatste groepen, zullen onderwerp uitmaken van een afzonderlijk werkrapport No. 27.

Recapitilatie transport Amersfoort 15-3-1945

Gerepatrieerd	63
Overleden	112
Vermist	73
Niet geïdentificeerd	3
Totaal	251

's-Gravenhage, maart 1949

Chef "Documentaire Opsporing"

w.g. H.K.C. von Zeppelin

Archief het Nederlandse Rode Kruis[3]

(Het nummer 15000 behoorde niet tot de 15000-serie. Op een gedeeltelijk verbrand overzicht, zogenaamde "Häftlingsgeldverwaltung" van Kamp Amersfoort komen onder andere de nummers voor van 14991 t/m 15000 (met uitzondering van nr. 14999). De namen zijn slechts gedeeltelijk leesbaar op het restant van deze lijst namelijk gevangenennummer 15000: Van der Raa.. Dit blijkt volgens een naoorlogs reconstructie een gevangenenkaart van het Nederlandse Rode Kruis te zijn: Johannes van der Raad 13-04-1921 te Voorhout en afkomstig uit Kamp Vught, binnenkomst Kamp Amersfoort op 21-06-1944. Waarschijnlijk is hij in de maand augustus 1944 vrijgelaten. Verdere gegevens ontbreken. PD)

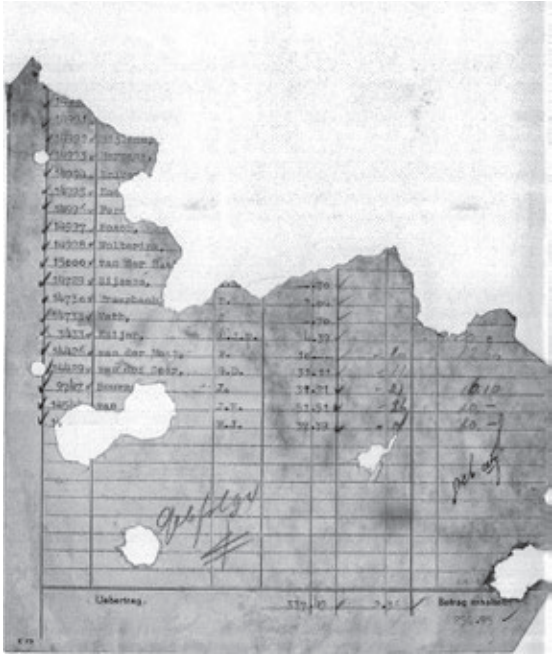

Gedeeltelijke verbrand Einnahme-Beleg Kassenbeleg van 21-06-1944? uit Kamp Amersfoort (archief NRK)

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD):[4]

De zaak van de gevangenen met een 15000-nummer is niet alleen interessant maar ook complex en rechtvaardigt een uitgebreidere behandeling. Tussen 6 en 12 maart 1945 zijn diverse groepen gevangenen uit het hele land naar het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort overgebracht. Twee van die groepen kregen om onopgehelderde redenen een afwijkende nummering toebedeeld. Op 6 maart, dus nog voor de aanslag op Rauter die avond, arriveerden 61 gevangenen uit Noord-Holland die nummers van 15001 kregen. Een dag later volgde een grote groep gevangenen van de Sicherheitsdienst in Den Haag, waarvan een deel vermoedelijk uit de cellenbarakken afkomstig was. Een onderzoek naar de represaille dat een medewerker van het toenmalige RIOD heeft verricht (archief 250f, inventarisnummer 227),

maakt er melding van dat 264 gevangenen een nummer kregen tussen 15001 en 15263. Volgens dit onderzoek zijn 48 van hen gefusilleerd als represaille voor de aanslag op Rauter. De overigen zijn in de daaropvolgende weken vrijgelaten, in het kamp gestorven of overgebracht naar andere kampen. Het 49e represaille-slachtoffer dat in Amersfoort werd gefusilleerd was iemand met een geheel ander kampnummer. Uit het boek "Woeste Hoeve 8 maart 1945" van H. Berends blijkt dat diverse SD-commandanten pas in de avonduren van 7 maart het bevel kregen terdoodveroordeelden aan te wijzen voor executie. Dit zou erop kunnen wijzen dat het transport van Scheveningen naar Amersfoort plaatsvond voordat de represaillemaatregelen bekend waren.

Volgens Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel in het boek: *Kamp Amersfoort* [5]
"De meeste slachtoffers onder de gevangenen maakte de vergelding van de vermeende aanslag op Rauter op 6 maart 1945 ter hoogte van de Woeste Hoeve bij Apeldoorn. Twee dagen later werden op verschillende plaatsen in totaal 245 Nederlandse gevangenen geëxecuteerd, van wie negenenveertig op de schietbaan van Amersfoort. Een van hen zat al enige tijd in het kamp, de anderen waren pas op 6 en 7 maart met ruim tweehonderd anderen uit Scheveningen en Amsterdam overgebracht. Deze laatste personen kregen bij inschrijving aparte, duidelijke herkenbare nummers, beginnend bij 15000. (Onjuist. PD) Degenen die niet werden gefusilleerd, gingen een week na hun binnenkomst op transport naar Neuengamme."[6]

Bart van der Boom in het boek: *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*[7]
"Begin maart 1945 moest Munt weer Todeskandidaten leveren, voor de grootscheepse represailles na de mislukte aanslag op Rauter. (J.H.L. Munt sinds april 1944 hoofd van de Haagse Sipo, zag illegale werkers als dappere maar misleide idealisten) had. In totaal vielen er op verschillende plaatsen in het land 263 slachtoffers, onder wie minstens 25 Haagse verzetsmensen. Munt echter ontzag de illegalen wederom. Hij deed een beroep op Valken, de chef van de Haagse recherche, hem te helpen bij het uitzoeken van plunderaars, opgepakt in de gebombardeerde Bezuidenhout. (Dit Britse bombardement vond plaats op 3 maart 1945 en verwoeste 3300 woningen met 520 doden.) Valken weigerde principieel. De doodstraf, zo hield hij Munt en waarnemend politiepresident Fransen voor, was in Nederland nu eenmaal afgeschaft. Maar, bracht Munt daar tegenin, het was toch beter geen "kostbaar Nederlandsch bloed" te laten vloeien? Valken bleef bij zijn standpunt: al zou Munt willekeurige Hagenaars willen doodschieten, dan nog zou hij geen misdadigers uitleveren aan het vuurpeloton. Het eind van het liedje was dat Munt 36 plunderaars van de Haagse politie overnam, hun aan een uiterst summier verhoor onderwierp - een 15-jarige jongen: "Munt vroeg mij": "Heb je gestolen of niet?" Ik antwoordde daarop: "Ik heb het gevonden", waarop ik de kamer werd uitgezonden"[8]*- en er elf liet executeren."*[9]

H. Berends in: *Woeste Hoeve 8 maart 1945*[10]
Blijkt dat de aanslag plaatsvond om ongeveer kwart voor elf op de avond van 6 maart. Pas om half vier de volgende ochtend, 7 maart, werd de auto met inzittende ontdekt door Duitse militairen. De Sicherheitsdienst (SD) begon om ongeveer tien uur 's ochtends met het onderzoek. Rauters taak werd overgenomen door SS-Brigadeführer Schöngarth uit Zwolle. Hij gaf opdracht aan Oskar Gerbig en twee andere van zijn SD-commandanten, Deventer en Zwolle, een lijst te maken van mensen die in aanmerking kwamen om geëxecuteerd te worden. Toen Schöngarth terug was in Zwolle delegeerde hij zijn opdracht aan zijn onderschikte, Hans Kolitz. Op die 7e maart telefoneerde Kolitz de hele avond opgewonden met de diverse SD-commandanten in Nederland. Willy Lages, SD-commandant in Amsterdam moest voor Todeskandidaten zorgen. Johannes Munt, SD-commandant in Den Haag, kreeg van Kolitz eveneens opdracht voor Todeskandidaten te zorgen. Maar Munt had de dag ervoor al 49 Toteskandidaten naar Amersfoort laten brengen. Een deel liet hij uit de Scheveningse gevangenis halen. Die avond om elf uur liet hij zijn plaatsvervanger naar kampcommandant Berg in Amersfoort bellen om hem opdracht te geven de 49 mensen dood te schieten.

G. Schmidt aan het Informatiebureau Nederlandse Rode Kruis 23-02-1949:[11]
[…] In Scheveningen zat ik "Einzelhaft", zodat ik daar geen contact met medegevangenen had. Op 6 of 7-03-1945 kwamen wij in het kamp Amersfoort, en reeds de volgende ochtend vroeg om 6 uur werden wij allemaal uit ons bed getrommeld, en de gehele barak in een slaapzaal bij elkaar gedreven. Daar werden de namen afgelezen, van de mensen die voor transport werden opgeroepen. Dit waren de slachtoffers van de fusillade te Leusden. Die tijd was dus te kort om deze medegevangenen beter te leren kennen.[…]

J.G. Korver aan het Informatie Bureau Nederlandse Rode Kruis 11-12-1948:[12]
[…] Mijnheer daar ikzelf in het PDA heb gezeten kan ik u het volgende vertellen wat ik mij kan herinneren. Dat is dat op 03-03-1945 Den Haag is gebombardeerd aan het Bezuidenhout en dat wij op 04-03-1945 een plattegrondkaart van hetgeen er weg was. Enkele dagen later werden er mensen binnengebracht uit de gevangenis Scheveningen en daar mochten wij niet mee in aanraking komen. […] Ze kwamen in blok 2 te liggen. De laatste nummers dat vóór hun binnengebracht waren was 12000 zoveel mee uitgeschreven en die mensen uit Scheveningen kregen ineens vanaf nr. 15000 wat wij al raar vonden, en dan ga je erop letten. De volgende dag, nadat ze binnengebracht waren, dachten wij dat er vrede was omdat we iedere morgen om 7 uur appèl hadden en die dag niet, toen hadden wij om ongeveer 8 uur appèl. Wij vroegen ons af wat dat betekende, maar al heel gauw hoorden wij dat die mensen uit blok 2 gefusilleerd waren op de schietbaan van Amersfoort.

H.G. Weidema het Informatie Bureau Nederlandse Rode Kruis 30-12-1947:[13]
Op 06-03-1945 was mijn transport van de Weteringschans in Amersfoort, 07-03-1945 kwam er een transport uit Scheveningen. Wij zaten in barak 1 afd. A en Scheveningen achter ons in barak 13. Het zal 10-03-1945? Geweest zijn toen wij in de nacht op een wijze zoals bij de SD gebruikelijk was, werden wakker gemaakt en in een gang samengeperst met die andere groep Scheveningers. De angst en kou enz. die je meemaakt laten niet toe een beeld te geven van wat er nu eigenlijk gebeurd. Maar er werden ± 25 personen uitgepikt en met de gebruikelijke wijze behandeld. De volgende dag vroegen wij aan de aldaar in gijzeling vertoevende priester wat er van hen geworden was. Er werd niets gezegd want u weet het gevolg. Maar wij begrepen het toch. Misschien als dit feit niet gekend is zijn er nog die dit beter weten, vooral Kotella.

28-07-1945 C.Th.R. van Baarda,[14]
[…] Eind januari 1945 zag ik de heer Coster voor de eerst weer in de gevangenis te Scheveningen en wel bij het luchten. Hij zat toen niet in z.g. Einzelhaft, waaruit ik meende te mogen opmaken, dat zijn geval niet hopeloos was. In de nacht van 6 op 7 maart 1945 zijn de heer Coster en ik met ca. 250 anderen per trein naar Amersfoort overgebracht, alwaar wij 7 maart 's ochtends omstreeks 9 uur arriveerden en vrijwel terstond op mars naar het kamp werden gesteld. De aankomst in dit kamp was zoals gebruikelijk, doch deed niet vermoeden, dat een groot aantal van ons met onmiddellijke executie werd bedreigd. Wij werden de eerste dag gelegerd in een houten barak, waarbij uw vriend en ik in elkaars nabijheid bleven en gelegenheid hadden met elkaar te spreken. We kregen ook wat eten; de stemming was in het algemeen verre van pessimistisch. Tegen het krieken van de ochtend van 8 maart, toen het nog geheel duister was, werden wij plotseling van de strozakken gehaald en in een van de vier afdelingen van de barak samen gedreven. Bij de ingang van deze afdeling stond Oberscharführer Cotella (Kotälla. PD) met enige van zijn helpers en riep de namen af en de nummers van de mensen, die bij hem moesten komen. Daar dit laatste in galop moest geschieden en we als haringen in een ton gepakt stonden en geen hand voor ogen konden zien, verliep een en ander niet zeer vlot, hetgeen de Duitsers aanleiding tot hardhandig ingrijpen was. Al met al zijn er 48 namen afgeroepen, waarvan 15 van jongens die reeds in de bunker zaten. Deze waren nl. tijdens het transport van Scheveningen naar Amersfoort reeds geboeid vervoerd en de eerste avond al in de speciale veiligheidsbarak, de zg. bunker, opgesloten. Bij deze 15 man was de heer Coster niet, wel bij de 33 anderen, die aan Cotella's oproep

gehoor gaven. De achterblijvenden hebben hun vrienden nooit terug gezien, maar reeds dezelfde ochtend, dus 8 maart, werd door een priester gezegd, dat moesten wij als vaststaand aannemen, dat deze 48 mannen waren geëxecuteerd. Deze executie heeft plaatsgevonden of in de buurt van Amersfoort of bij de Woeste Hoeve. […]

In een naoorlogs proces verbaal verklaarde J.J. Kotälla:[15]
"Vervolgens vertelde Berg mij dat 49 gevangenen (de namen had ik op een lijstje geschreven) klaar gemaakt moesten worden voor de terechtstelling welke op 8 maart 1945 's morgens vroeg plaats zou hebben. Ik heb die 49 gevangenen uitgeroepen, waarna zij allen door mij in de gang van de bunker geplaatst werden. Ik moest mij met nog 7 P.D.A.-bewakers, waaronder van de Neut, naar het einde van de schietbaan in het P.D.A. begeven om 5 maal een groep van 8 gevangenen en 1 maal een groep van 9 gevangenen neer te schieten.Deze groepen werden door Westerveld en nog enige andere bewakers naar de schietbaan getransporteerd. Untersturmführer Berg had het commando over dit vuurpeloton. De 49 gevangenen zijn door ons op een afstand van ongeveer 10 meter neergeschoten met karabijnen. Er zijn gevangenen bij geweest, die niet onmiddellijk dood waren en dezen kregen een genadeschot met pistool in het achterhoofd. Ikzelf heb geen enkel slachtoffer een genadeschot toegebracht, doordat mijn pistool op dat moment onklaar was. De laatste groep van negen gevangenen werd door een commando, bestaande uit negen man terechtgesteld. Nadat de eerste groep van 8 gevangenen was neergeschoten, werden de lijken achter een zandheuvel gelegd, waarna de volgende groep aankwam. Een der 49 gevangenen is neergeschoten met lichtspoormunitie. Ik kan niet met zekerheid zeggen of het lichtspoorprojectiel door mij is afgeschoten....Nadat alle 49 gevangenen waren terechtgesteld, zijn wij (het vuurpeloton) weggegaan en de slachtoffers zijn begraven door P.D.A.-bewakers onder commando van Unterscharführer Helwich. Untersturmführer Berg heeft de 49 gevangenen voordat zij terechtgesteld werden, nog toegesproken en hen o.a. medegedeeld, dat zij als represaille voor de moordaanslag op Rauter werden neergeschoten. Diegenen die het vuurpeloton gevormd hadden, kregen na afloop der terechtstelling schnaps van de commandant, Untersturmführer Berg. Er is geen verzoek gericht tot de 49 gevangenen voor de terechtstel ling of zij geblinddoekt wilden worden."

49 doden executie 08-03-1945 te Amersfoort van de 15000-serie.

BUREAU OPSPORING OORLOGSMISDRIJVEN AMSTERDAM[16]
No. 1947
Proces verbaal betreffende onderzoek en blootlegging van 33 graven, waarin zich bevonden 459 lijken,
in en in de nabijheid van P.D.A. (concentratiekamp Laan 1914 te Amersfoort).

P R O C E S - V E R B A A L

Wij, ondergetekende, Gerit Kleingeld, Roel Wolthuis en Kordeliers van den Beugel, allen rechercheur van de Politieke Recherche Afdeling voor de provincie Utrecht en laatste twee verbalisanten gedetacheerd aan de in de margine vermelde bureau, verklaren het navolgende: Ter uitvoering van een bijzondere opdracht van het Hoofd van de Politieke Recherche Afdeling voor de Provincie Utrecht, betreffende onderzoek, opgraving en identificatie van tijdens de Duitse bezetting op natuurlijke wijze of gewelddadige wijze in en in de nabijheid van het P.D.A. (concentratiekamp) bij Amersfoort overleden en aldaar begraven personen, benevens onderzoek naar aldaar begraven personen, benevens onderzoek naar aldaar door leden van de voormalige kampleiding en -bewaking gepleegde moorden en misdrijven, naar aanleiding van binnengekomen verzoeken van familieleden en aangiften van voormalige concentratiekampgevangenen en naar aanleiding van een verzoek van het Hoofd van den dienst Identificatie en Berging te Amersfoort, is door ons een onderzoek ingesteld naar vermoedelijk bestaande graven in en in de omgeving van het P.D.A.

G R A F I

Op 21 juni 1945 werd door de verbalisanten

Kleinveld en Wolthuis een aanvang gemaakt met het onderzoek naar een graf en werd met hulp van mevr. L. van Overeem, leidster van het Rode Kruis in het voormalige P.D.A.-kamp te Amersfoort, een graf ontdekt van ongeveer 4 x 2 meter, liggende op het grondgebied van de gemeente Leusden, aan het einde van de in aanleg zijnde schietbaan, welke is gelegen loodrecht op de Appelweg op een afstand van 450 meter vanuit en evenwijdig aan Laan 1914, lopende in de richting van de Utrechtseweg. De afstand vanaf de Appelweg tot aan het graf bedraagt loodrecht gemeten 300 meter. De volgende dag, 22 juni 1945, werd door ons het onderzoek voortgezet en een aanvang gemaakt, met de blootlegging van voornoemd graf. Het bleek, dat zich een groot aantal lijken in het graf moesten bevinden, waarop werd begonnen met het naar boven brengen van de lijken, hetgeen geschiedde door een aantal leden van de G.G.D. te Amersfoort, onder leiding van dr. Dekker, arts van voornoemde dienst en met behulp Zwitsers Rode Kruis arts. Bovengenoemde doctoren stelden de doodsoorzaak vast en verstrekten ons de lichamelijke signalement. Nadat dien dag drie lijken tevoorschijn waren gehaald, werd den volgende dag onder toezicht van den politiedeskundige dr. Van Ledden Hulschebosch de opgravingen voortgezet. Vanaf de aanvang, 22 juni 1945, tot en met 26 juni 1945, werden in totaal 49 lijken geborgen; na onderzoek bleken zich geen verdere slachtoffers meer in het graf te bevinden. De lijken werden gelegd in houten kisten met zinken bekleding, voorzien van de resp. nummers 1 t/m 49 en in een tijdelijk graf in de nabijheid van het oorspronkelijke bijgezet. Ter identificatie zijn door ons alle voorwerpen, die daartoe aanwijzing zouden kunnen geven, als zakmesjes, broekriemen, bretels, gebitten enz. inbeslaggenomen en in afzonderlijke genummerde zakken gedeponeerd. Alle slachtoffers waren gekleed in kampkleding. Van ieder lijk en van het graf is door den politie-fotograaf Weers uit Amersfoort een fotografische opname gemaakt, welke overeenkomstig de nummering der kisten en identificatiestukken, zijn genummerd en die bij dit proces-verbaal worden overlegd. Van de lijken zijn door ons de volgende signalementen opgenomen:
(Uit piëteit met de slachtoffers en nabestaanden vermeld ik de lichamelijke kenmerken en waaraan geïdentificeerd niet. Wel volgt een overzicht en beschrijving van de 49 lichamen met doodsoorzaak en schotwonden, PD)

1 Ingeslagen schedel. In achterhoofd twee langwerpige gaten. Boven linker schouderblad in de schouder grote schotwond. Schot in hartstreek.
2 Schotwond ingaand naast linkeroog, waardoor schedeldak geheel weggeslagen is.
3 Schotwond ingaand naast linkeroog, waardoor schedeldak geheel weg is. Gebroken pols.
4 Bloeduitstorting tegen bovengedeelte van borstbeen. Strop van ijzerdraad om de nek, niet aangehaald.
5 Rechts naast wervelkolom halverwege borstkasthoogte schot van rechtsachter zijdelings afgevuurd.
6 Zakdoek strak om de nek geknoopt. Schotwond achter linker oksel van linksboven.
7 Dubieuze kogelwond, links naast wervelkolom.
8 Van voren schot ingetreden met verbrijzeling van rechter sleutelbeen, in de diepte gaande.
9 Rechts achter het oor op achterhoofd een behoorlijke zwelling. Links boven sleutelbeen is schuin naar beneden lopende een grote wond, die in de borstholte doorloopt.
10 Gat in schedel (kogelwond). Op kruin van het hoofd een breuk van schedelbeenderen.
11 Totale verwoesting van aangezichtsschedel. Antomortale kneuzing van linkerschouder.
12 Geen beschrijving wonden/doodsoorzaak.
13 Kleine wondjes op rug. Schotwond in hartstreek, dood onmiddellijk ingetreden.
14 Kogelwond naast rechterschouderblad, 3 cm. Boven de punt in de richting van borstbeen opwaarts.
15 Kleine schotwond, ingaande bij de punt van linkerschouderblad en grote gerafelde wond op linkerschouder, langs de rand van de monninkspier.
16 Kogelwond onmiddellijk naast wervelkolom links, ter hoogte derde of vierde wervel, het kanaal volgt ten naaste bij de mediaanlijn.
17 Geen duidelijke verwonding.
18 Geen verwondingen en bekende doodsoorzaak.

19 Wond in rug, ook in de borst links. Revolverkogel gevonden (dumdum). Inschot rechts naast wervelkolom, ter hoogte van zevende wervel en richting naar rechts onder ribbenboog, hand breed van borstbeen.
20 Rechts in de achter oksel kogelwond. Onder liggende rib is gebroken, evenals schouderblad.
21 Doodsoorzaak onbekend.
22 Schotwond in borst.
23 Grote brandwond aan linker heup in de derde graad, na de dood ontstaan.
24 Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
25 Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
26 Doodsoorzaak onbekend.
27 Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
28 Doodsoorzaak niet vast te stellen.
29 Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.

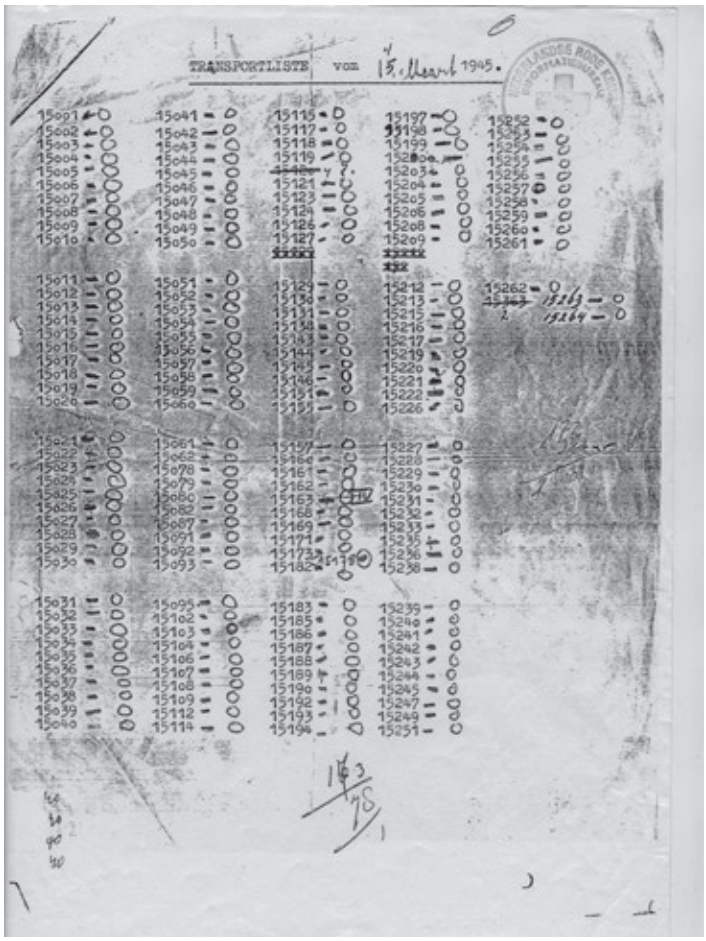

Transportlijst 15000-serie vanuit Kamp Amersfoort naar Neuengamme (archief NRK)

30 Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak. Zakdoek om hals geknoopt.
31 Uitschot wond in rug. Boven linkeroog groot gat.
32 Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
33 Schot in hoofd.
34 Schotwond van rechts in borst.
35 Dubbel inschot hartstreek. Uitschot rechterschouderblad.
36 Schot in hals. Zakdoek was om hals geknoopt.
37 Hartschot e n schot in rechterzijde.
38 Heeft bult op voorhoofd. Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
39 Schotwond in hartstreek.
40 Verbrijzelde kaken. Ingeslagen voor de dood. Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
41 Schotwond in linkerborst.
42 Grote builen en kleinere builen op achterhoofd. Geen beschrijving van wonden/doodsoorzaak.
43 Schot in hart.
44 Schotwond links in de borst.
45 Rugschot.
46 Borstschot links.
47 Halsschot rechts.
48 Hartschot.
49 Schotwond in rechterborstzijde en nekschot.

Deze lijken waren personen van het mannelijke geslacht. De lijken genummerd 11, 12 en 42, zijn door mij, verbalisant Kleinveld, inbeslaggenomen, doordat het vermoeden bestaat, dat tijdens de Duitse bezetting in het P.D.A. (concentratiekamp) te Amersfoort, deze slachtoffers op gewelddadige wijze zijn overleden. Op verzoek van de heer Officier van Justitie te Utrecht, zijn deze lijken ter verrichting van sectie overgedragen aan professor P. Nieuwenhuysen van het Pathologisch instituut te Utrecht. Van het uiteindelijk resultaat van deze sectieverrichting wordt door ons, verbalisanten, een rapport bij dit proces-verbaal gevoegd. Op 4 en 12 juli 1945 werd in een lokaal van het Rode Kruis in het P.D.A.-kamp in tegenwoordigheid van ons, verbalisanten, een confrontatie gehouden van de inbeslaggenomen voorwerpen en de omschreven signalementen in dit proces-verbaal met de

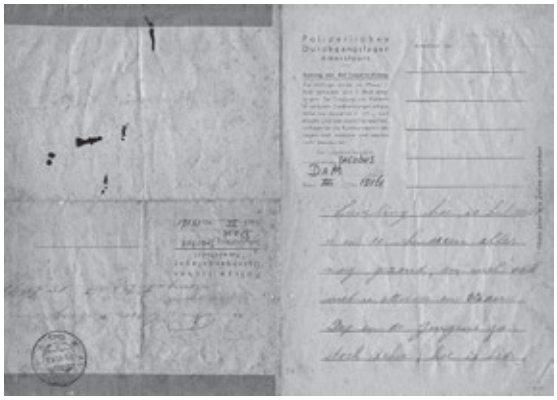

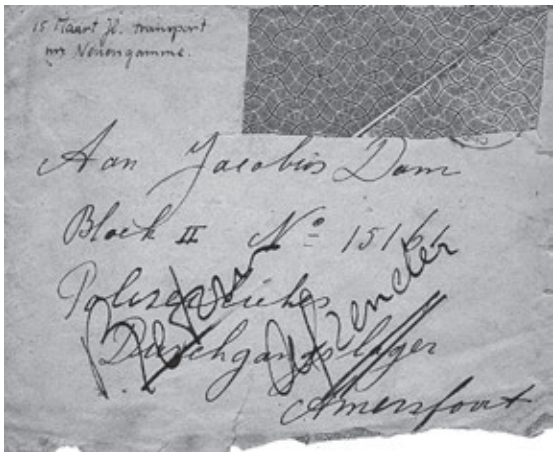

Mijn moeder schrijft op 1 april dat ze mijn vaders ongedateerde brief, afgestempeld op 21 maart, gisteren heeft ontvangen, dus 31 maart. Deze brief is verzonden 6 dagen nadat hij op transport werd gesteld (15 maart) naar Neuengamme. Waarbij het vermoedelijk ook niet bekend was, toen deze brief geschreven werd, dat dit zou gaan gebeuren. PD (archief Piet Dam)

naaste familieleden der slachtoffers.

De volgende nummers werden geïdentificeerd: […] *(De hier vermelde namen staan onder vermeld. PD)* In verband met voorgaande, is door ons op 17 juli 1945 gehoord: Franciscus van den Berg, geboren 2 juli 1904 te Middelburg, thans tijdelijk verblijf houdende te Den Haag, Laakkade 409, zonde vaste woon- of verblijfsplaats, die als volgt verklaarde: "*Ik vertoefde vanaf 18 augustus 1941 tot aan dag van de bevrijding als politiek gevangene in het P.D.A. (concentratiekamp) te Amersfoort. Ik was aangesteld als kok in de keuken van voornoemd kamp. Door deze werkzaamheden was ik met vele toestanden en gebeurtenissen binnen het kamp op de hoogte en ik had tot de meeste lokaliteiten toegang, o.a. ook tot het administratiebureau. Op 8 maart 1945 om circa 20.30 uur, nadat op die dag in het kamp het gerucht ging, dat des ochtends een groot aantal personen waren gefusilleerd, begaf ik mij naar het administratiegebouw, kamer 7, van afdeling 3, zijnde het bureau van Oberscharführer Kotella, met het doel eventuele gegevens betreffende het bericht van deze fusillering bevestigd te krijgen. Ik ontdekte al spoedig een lijst, welke op het schrijfbureau lag en waarboven vermeld stond "Fusillering 8 März" en welke ik vervolgens snel meenam en ter hand stelde aan mevrouw L. van Overeem, die als afgevaardigd leidster van het Nederlandse Rode Kruis was belast met de materiële verzorging van de gevangenen en die tezamen met haar echtgenoot, dr. Van Overeem en met Baron van Harderbroek uit Nijmegen, in een kamer nabije kamer vertoefde. Door hen werden de op de lijst voorkomende namen en adressen snel overgeschreven (een afschrift van bedoelde lijst wordt door ons, verbalisanten, hierbij overlegd, waarbij dient te worden opgemerkt, dat deze lijst enige afwijkingen vertoont met de werkelijke gegevens, zoals deze door de familieleden werden verstrekt; dit vermoedelijk ten gevolge van het snelle tempo, waarin de lijst is overgeschreven). Daarna bracht ik de lijst weer snel terug naar kamer 7. Deze handeling was mogelijk, doordat in een nabij vertrek een drinkpartij gaande was van officieren en manschappen. Omtrent de door u bedoelde lijst, kan ik niets naders verklaren".* Na voorlezing en volharding tekent getuige zijn verklaring. Na onderzoek is ons gebleken, dat deze 49 slachtoffers als represaille op de aanslag op Rauter op 8 maart 1945 zijn gefusilleerd.

Geïdentificeerd volgens lijst R 1230: "Uittreksel van het proces-verbaal van de rechercheurs, G. Kleinveld, R. Wolthuis en C. v. d. Beukel, betreffende onderzoek en blootlegging van 33 graven, waarin zich 59 lijken bevonden, in en in de nabijheid van het P.D.A. (concentratiekamp, Laan 1914, Amersfoort).
Van de 49 op 08-03-1945 gefusilleerde, behoorden 48 tot de groep die te Amersfoort een ge-

vangenennummer ontvingen in de 15000-serie. Hiervan konden 36 worden geïdentificeerd.[17]

Van de tot 15000-serie behorende personen is een dossier aanwezig in het archief van de Gedenkstätte Lager Sandbostel (e-mail: archive@stiftung-lager-sandbostel.de). Dit archief omvat gegevens van ca. 2000 gevangenen van het concentratiekamp Neuengamme. Voor eventuele aanvullingen en/of vragen kunt u ook contact opnemen met ondergetekende via e-mail: damheinst@ziggo.nl
Piet Dam

De door Piet Dam opgestelde namenlijst kunt u vinden op www.vriendenkringneuengamme.nl/bulletin.

Bronnen:
Het Nederlandse Rode Kruis,
afd. Oorlogsnazorg.
Nationaal Monument Kamp Amersfoort.
Nederlanders in Neuengamme,
4e herziene druk.

Noten:

1 In de jaren 1943-1945 was ze hoofd van de Dienst Speciale Hulpverlening (1943-1945). Zij hield zich op eigen initiatief bezig met het lot van gevangenen in Kamp Amersfoort, Kamp Vught, Amsterdam en Utrecht. Ze bracht hen medicijnen en voedsel en organiseerde dat er wekelijks duizenden boterhammen werden gesmeerd in zogenaamde 'smeerstations'. Dit werd mede mogelijk gemaakt door haar connecties in hoge nazikringen. Zo onderhielden zij en haar tweede echtgenoot Bob nauwe contacten met dr. Wilhelm Harster, de bevelhebber van de Sicherheitspolizei en de rechterhand van SS-chef Rauter. Dit leidde op 12 april 1943 tot een door Harster ondertekende brief waarmee hij Bob en Loes van Overeem als enige officiële vertegenwoordigers van het Nederlandse Rode Kruis bekrachtigde om onderhandelingen te voeren met de commandant van Kamp Vught en indien noodzakelijk ook met commandanten van de overige kampen betreffende medicamenten, medische hulpmiddelen en andere zaken voor de gevangenen. (Wikipedia)

2 Hanns Albin Rauter geb. 04-02-1895 te Klagenfurt Oostenrijk als r.k. Johann Baptist. Benoemd per 24-05-1940 tot Höhere SS- und Polizeiführer voor Nederland later SS-Obergruppenführer en General der Waffen-SS und Polizei. Na de bevrijding berecht en ter dood veroordeeld. Is ten uitvoergebracht 25-03-1949.

3 Archief het Nederlandse Rode Kruis CD 42.

4 E-mail 09-08-2007 NIOD (R. Pottkamp) aan P.J. Dam

5 *Kamp Amersfoort* blz. 199 Nederlands Instituut voor Oologsdocumentatie (NIOD), derde verbeterde druk mei 2003.

6 *Kamp Amersfoort* blz. 199 Noot 60: Rapport A. Treurniet (26-11-1948) NIOD, arch. 250f, ds. 2, mp. 7; E.A. Cohen, "De verantwoordelijkheid voor de represailles wegens de z.g. aanslag op Rauter" in A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd,* dl. 1 (Den Haag 1972), 288-300.

7 *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* Bart van der Boon. - Den Haag: SeaPress. - Ill. + kaart. Ook verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, 1955. Met lit. opg. reg.

8 Verklaring M.J. H., 15-05-1947, RIOD, Doc-I 487, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* blz. 228.

9 Verklaring Munt, 16-05-1047, RIOD, Doc-I 1203, verklaring Valken, 27-10-1947, ministerie van Justitie, CABR, dossier W.H. Fransen. *Den Haag in de Tweede Wereldoorlo*g blz. 228.

10 H. Berends in *Woeste Hoeve 8 maart 1945* blz. 12/13 en 16/17

11 G. Schmidt, aanwezig in NRK archief CD 42, doos II, map 7.

12 J.G. Korver, aanwezig in NRK archief CD 42, doos II, map 7.

13 H.G. Weidema, aanwezig in NRK dossier 15.914, J.A.J. Geurse.

14 Aanwezig in NRK dossier 88.924, H.J. Coster.

15 www.kampamersfoort.nl

16 Aanwezig in NRK dossier 196.324, J.J. v. d. Burg.

17 Aanwezig in NRK archief CD 42, doos II, map 10.

25 jaar Vriendenkring Neuengamme

Jan de Muijnck

Na zijn vervroegd pensioen in 2002 bij de gemeente Vlissingen kreeg Jan de Muijnck genoeg vrije tijd om op zoek te gaan naar gegevens over zijn vader Bram de Muijnck, die in het concentratiekamp Neuengamme is overleden op 26 december 1944. Met zijn zoektocht op internet kwam hij ook op de website van de Stichting Vriendenkring Neuengamme. In november 2005 is hij donateur geworden van de Vriendenkring. Samen met zijn vrouw Theuny is Jan in 2006 voor het eerste met de reis mee geweest en heeft hij ook voor de eerste keer de Gedenkstätte bezocht. Tijdens een bezoek aan het archief heeft hij daar veel informatie over zijn vader ontvangen. In 2007 zijn zij weer met de herdenkingsreis mee geweest en is hun kleinzoon Ard-Jan ook meegegaan. Over deze reis heeft Ard-Jan in het bulletin van september 2007 een verslag geschreven.

Het was op de contactdag in oktober 2010 dat Theo Broers aan Jan vroeg of hij lid wilde worden van het redactieteam van het Neuengamme bulletin. Tijdens de herdenkingsreizen en op de contactdagen maakte Jan foto's en maakte daar ook verslagen van voor plaatsing in het bulletin. Ook zocht hij naar passende artikelen over het concentratiekamp Neuengamme en maakte hij verslagen van boekbesprekingen. In 2012 kreeg het bulletin een nieuw lay-out en is ook de invulling van het bulletin door Jan verzorgd.

In 2013 heeft Theo Boers zijn redactiewerk neergelegd. Samen met Wil van den Elzen heeft Jan de invulling van het bulletin voortgezet. De vele informatie met documenten over zijn vader wilde hij graag beschrijven in een verhaal over zijn leven. Omdat het gemis van een vader ook een grote rol gespeeld heeft in zijn leven, wilde hij hierover ook een verhaal schrijven voornamelijk voor zijn kinderen en kleinkinderen, zodat zij ook weten wat er met hun grootvader en overgrootvader is gebeurd en wat dit voor Jan heeft betekend. Om tijd te krijgen om zijn verhalen te kunnen schrijven heeft hij op 31 december 2015 zijn redactiewerk samen met Wil van den Elzen neergelegd.

’Het noodlot van een Groningse boer, in vijf maanden tijd gevangen in drie concentratiekampen’

Bert Jan Hartman

Op 7 mei 2008 verzamelden zich bij het voormalig interneringskamp ‘De Beetse’ vlakbij Sellingen familieleden en kennissen van de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen boer Lammert Huizing (1916-1944). Op deze dag werd een monument voor hem en zijn vrouw onthuld omdat zij de moed hadden om tijdens de bezetting onderdak te verlenen aan de Joodse familie Sachs uit Vlagtwedde, bestaande uit vader, moeder en drie dochters. Voor boer Huizing liep dit fataal af omdat in de zomer van 1944 hun schuilplaats op zijn boerderij werd ontdekt. Hij werd gearresteerd en uiteindelijk volgde deportatie naar Duitsland waar hij op achtentwintigjarige leeftijd overleed.

Inleiding

In dit artikel wil ik beschrijven wie Lammert Huizing was en hoe hij samen met zijn vrouw het besluit nam om de Joodse familie Sachs te verbergen op zijn boerderij. Het verbergen van Joden was risicovol, dat wist Lammert Huizing ook, en toch liep hij niet weg voor dit gevaar. Wat bracht een man als Huizing zover om Joden onderdak te verschaffen? Hierna wil ik ingaan op de tragische dag waarop het noodlot toesloeg voor de familie Sachs en de jonge boer en zijn vrouw. Nederlandse handlangers van de nazi’s waren een klopjacht begonnen op een verzetsman. Bij het doorzoeken van diverse boerderijen werd de schuilplaats van de Joodse familie ontdekt. De familie Sachs en Lammert Huizing werden opgepakt en gevangengezet. Tot slot wil ik het leven van Huizing beschrijven als gevangene en hoe hij van het politiebureau in Winschoten uiteindelijk naar het concentra-

De boerderij van Lammert en Grietje Huizing in de Sellingerbeetse

tiekamp Neuengamme is overgebracht en daar uiteindelijk is omgekomen.

Een gereformeerde boer en zijn predikant
Lammert Huizing werd geboren op 27 januari 1916 in een groot boerengezin uit Westerwolde. Zijn vader heette ook Lammert en nadat hij getrouwd was met Mina Huiting vestigden ze zich in 1897 in de Sellingerbeetse. Door hard te werken wist hij samen met zijn vrouw zich op te werken van keuterboer tot 'tweepaardsboer'. Omdat het bedrijf groeide was er het verlangen een nieuwe boerderij te bouwen. Deze wens ging in 1925 in vervulling en Lammert leverde zelf een aanzienlijke bijdrage aan de bouw door veel timmerwerk te doen. In 1926 werd het gezin echter getroffen door het overlijden van vader Huizing. Hij was al enige tijd ziek en zijn vrouw bleef achter met tien kinderen. Zijn zoon Lammert was toen net elf jaar oud.

De jonge Lammert groeide op in een gereformeerd gezin. Op zondag ging het gezin trouw twee keer naar de gereformeerde kerk in Sellingen in de Dorpsstraat. Vader Huizing zette zich jarenlang in binnen de gemeente als diaken. Vanzelfsprekend ging Lammert naar de jongelingsvereniging waar de gereformeerde jeugd elkaar ontmoette. Hier leerde hij zijn toekomstige vrouw Grietje Haveman kennen. Na de lagere school ging Lammert naar de lagere landbouwschool en wilde hij graag het boerenbedrijf van zijn ouders voortzetten. Zijn relatie met Grietje leidde tot een bruiloft op 29 oktober 1941 en na de huwelijksdag werd de boerderij gehuurd van zijn moeder. Lammert was klaar voor een leven op de boerderij.

In de gereformeerde kerk van Sellingen was in 1937 een nieuwe predikant gekomen. Zijn naam was Willem Reinders (1895-1945). Hij stond in 1938 voor de zware taak het gezin Huizing pastoraal bij te staan in een familiedrama. In de zomer van dat jaar werd de twee jaar oudere broer van Lammert getroffen door de bliksem tijdens het binnenhalen van de oogst. Hij was op slag dood. Na enkele dagen werd hij begraven en dominee Reinders sprak tijdens de dienst over "Freerk die bezig was te oogsten, maar nu zelf door de Heere werd geoogst". Door deze dramatische gebeurtenis leerde Reinders Lammert Huizing zeer goed kennen. Hij voelde zich bovendien door zijn eigen jeugd verwant met hem omdat hij ook een boeren-

zoon was en beiden op jonge leeftijd hun vader hadden verloren. Reinders leidde later ook de trouwdienst van het jonge echtpaar Huizing-Haveman. Hierdoor was er een zeer nauwe en tevens vertrouwde relatie ontstaan tussen beide mannen.

Toen Reinders naar Sellingen kwam in 1937 timmerde er een nieuwe politieke partij in Nederland aan de weg. De Nationaal-Socialistische Beweging (N.S.B.), opgericht in 1931 door Anton Mussert, had bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 een grote overwinning behaald. Ook in Westerwolde was de N.S.B. succesvol geweest. Reinders was goed op de hoogte van de beginselen van het nationaalsocialisme. Omdat hij predikant in de grensstreek was volgde hij de ontwikkelingen in Duitsland op de voet. Joodse en politieke vluchtelingen kwamen met grote regelmaat de grens over. Voor mei 1940 kwamen tussen de veertig- en vijftigduizend vluchtelingen ons land binnen. Hij probeerde deze mensen te helpen en kocht bijvoorbeeld textiel van ze waarvan hij dan maatpakken liet maken.

In 1936 besloot de synode van de gereformeerde kerken in Amsterdam dat het lidmaatschap van de N.S.B. onverenigbaar was met die van de gereformeerde kerk. Reinders gebruikte de zondagse kerkdiensten om vanaf de preekstoel duidelijk te maken dat de synode het bij het rechte eind had. Toen Nederland bezet werd was het voor Reinders ook geen vraag wie hij te gehoorzamen had. Vanaf het begin riep hij op tot verzet en hielp hij als er een beroep op hem werd gedaan. Toen hem in oktober 1942 werd gevraagd of hij kon meehelpen aan het vinden van een schuilplaats voor een Joods gezin gaf hij direct zijn jawoord terwijl hij evengoed niet-Joodse onderduikers aan onderduikplaatsen hielp.

Jacob Sachs

De familie Sachs maakte al generaties lang deel uit van de Joodse gemeenschap in Vlagtwedde. Louis Sachs (1864-1942) was een geslaagde zakenman. Rond 1900 behoorde hij tot de meest prominente Joden van Vlagtwedde. Sachs handelde in textiel en bouwde een bloeiend bedrijf op. Zijn zoon Jacob Sachs (1895-1945) nam het bedrijf over en samen met zijn vrouw Jeannette Frank (1894-1944) zette hij de familiezaak voort.

Vader en moeder Sachs met hun drie dochters

Naast de verantwoordelijkheid voor zijn bedrijf was Jacob Sachs voorzitter van het kerkbestuur van de Joodse gemeente in Bourtange. In 1937 was de synagoge net opgeknapt door de leden en bij de feestelijke heropening sprak Opperrabbijn Simon Dasberg uit Groningen. In zijn toespraak ging hij in op de zorgelijke omstandigheden voor het Joodse volk in Duitsland. Voor Jacob Sachs was dit geen nieuws. Hij wist wat zich in Duitsland afspeelde door familieleden die over de grens in o.a. Papenburg woonden. Ook bleef hij op de hoogte van de internationale politiek door de krant te lezen en naar de radio te luisteren.

Nadat het Nederlandse leger de capitulatie had getekend op 15 mei 1940 volgden de anti-Joodse maatregelen vanaf het eerste bezettingsjaar in snel tempo. In november 1940 waren alle Joden in overheidsdienst ontslagen en vanaf 1941 raakten zij steeds meer geïsoleerd. Joodse bedrijven kwamen onder toezicht van Ariërs, radiotoestellen moesten ingeleverd worden, openbare gelegenheden als zwembaden en parken werden verboden gebied. De kritieke fase begon in de zomer van 1942 met de oproepen voor de *Arbeitseinsatz im Osten*.

Ook Jacob Sachs ontkwam niet aan deze discriminerende maatregelen en raakte zijn textielzaak kwijt aan Alie Draatjer, een N.S.B.

concurrent uit het dorp. Bovendien kreeg hij net als alle andere Joodse mannen uit Vlagtwedde in augustus 1942 een oproep zich te melden. Daarom besloot hij een schuilplaats te zoeken voor hem en zijn vrouw en hun drie dochters Emma, Henny en Sophie. Hij benaderde betrouwbare klanten met de vraag of ze hem konden helpen. Eén van hen was Bontko Drenth uit Vlagtwedde. Hij vroeg zijn schoonzoon Hendrik Jan Witteveen (1915-1997) of hij wellicht een betrouwbaar adres wist om een Joods gezin van vijf mensen te verbergen. Witteveen was korpschef bij de gemeentepolitie in Vlagtwedde en betrokken bij het lokale verzetswerk. Ook was hij belijdend lid van de gereformeerde kerk in Sellingen. Daarom benaderde hij zijn predikant, Willem Reinders, met de vraag of hij iemand kende die de familie Sachs kon verbergen. Op aanraden van de dominee werd geprobeerd een schuilplaats te vinden bij de familie Allons. Deze poging mislukte en vervolgens adviseerde Reinders het eens te vragen aan Lammert en Grietje Huizing uit de Beetse. Lammert Huizing vond dat ze een gezin in nood niet konden weigeren en dat ze hun verantwoordelijkheid moesten nemen tegenover hun naaste hoe moeilijk ze het ook vonden. Dat Huizing besloot het risico te nemen om een Joods gezin te laten onderduiken op zijn boerderij kwam ook doordat hij op zeer goede voet stond met dominee Reinders en hem daarom niet teleur wilde stellen.

Een fatale dag

In juni 1944 zaten Jacob, Jeannette en hun drie dochters al twintig maanden ondergedoken bij boer Huizing. Inmiddels waren Lammert en Grietje vader en moeder geworden van een dochter. Op 10 augustus 1943 werd Elizabeth geboren en ondertussen was Grietje opnieuw in verwachting. Het nieuws van de geallieerde invasie in Normandië op 6 juni 1944 deed bij hen de hoop toenemen dat de familie Sachs spoedig naar huis in Vlagtwedde zou kunnen terugkeren. Maar dit verlangen werd de bodem ingeslagen op zaterdag 17 juni 1944.

Het was een prachtige zomerse dag en in de omgeving van Vlagtwedde ging een gerucht rond dat de nacht ervoor in Musselkanaal een vooraanstaande NSB'er was doodgeschoten. Het ging om Tonnis Buursma, de leider van de nationaalsocialistische Weer Afdeling in Drenthe. Buursma werd neergeschoten door Dirk de Ruiter, een bekende verzetsman uit de regio, die zich schuilhield bij verzetskameraad Luken Riensema. Tijdens een huiszoeking bij Riensema moest De Ruiter zich identificeren. Hij had echter de pech dat hij herkend werd. Op dat moment dacht Buursma zijn slag te slaan en hij wilde De Ruiter gaan fouilleren om te kijken of hij wapens bij zich droeg. De verzetsman dacht er niet over na om zich gevangen te laten nemen en met een vlotte beweging trok hij zijn pistool en loste vijf schoten waarbij Buursma dodelijk werd getroffen. De Ruiter nam een ferme sprong en vluchtte door het openstaande raam naar buiten waardoor hij wist te ontkomen aan zijn belagers. De volgende dag werd alle capaciteit die de Landwacht in Groningen en Drenthe op de been kon brengen ingezet om De Ruiter op te sporen.

De WA-afdeling van Winschoten stond onder leiding van T.A. Remmers. Op zijn initiatief werden de hulptroepen van de Landwacht in Sellingen ingeschakeld om De Ruiter te vinden. Onder bevel van commandant Johannes Tees en postcommandant Oomke Jan van der Berg trok een groep van veertien mannen langs diverse boerderijen in de hoop de Drentse verzetsman te arresteren. Rond twee uur in de middag arriveerden ze bij de boerderij van Lammert en Grietje Huizing in de Sellingerbeetse. Het huis, de schuur en de stallen werden grondig doorzocht maar in eerste instantie werd niets verdachts aangetroffen. De vierendertigjarige boer Evert van der Wal uit Jipsinghuizen onderzocht de slaapkamer die toegang gaf tot de schuilplaats van Jacob Sachs en zijn gezin. Hij trof alleen een deur die toegang gaf tot een kast.

Even later kwam Van der Berg ook kijken en vroeg de boerin wat zich achter de kast bevond. Om de druk nog verder op te voeren dreigde

hij dwars door de kast heen te schieten. Grietje Huizing bezweek onder deze intimiderende woorden en erkende dat er mensen achter verborgen zaten. Nadat de schuilplaats was ontdekt werd het bevel gegeven om Lammert van het land te halen. Hij had geen andere mogelijkheid dan mee te komen naar de boerderij waar hij samen met de familie Sachs met een vrachtwagen van bakkerij Meulman uit Jipsinghuizen werd afgevoerd. In het dorp werd dominee Reinders ook gearresteerd. In de schuilplaats van Sachs vonden de Landwachters boeken waarin de naam van de dominee stond. Dit was het bewijs dat hij betrokken was het bij het verzetswerk in de regio.

Naar Vught

Lammert Huizing, Willem Reinders en Jacob en Jeannette Sachs werden met hun kinderen via Vlagtwedde naar het politiebureau in Winschoten gebracht. Toen de arrestanten die avond het bureau werden binnengebracht door Van der Berg en Tees kwamen ze tegenover NSB-korpschef Klaas Coenraad van den Hof te zitten. Hij liet Reinders en Huizing samen opsluiten in één cel en direct naast hen werden Jacob en Jeannette Sachs met hun kinderen opgesloten. Nadat ze verhoord waren werden Reinders en Huizing op 22 juni 1944 naar het Huis van Bewaring in Groningen gebracht en vervolgens op vrijdag 30 juni overgeplaatst naar het SS-concentratiekamp Vught in Noord-Brabant onder begeleiding van de marechaussee. Onderweg zongen beide mannen psalm 89 om de moed erin te houden.

Lammert Huizing en Willem Reinders kwamen terecht in barak 15b. In de brieven die Huizing en Reinders naar huis stuurden tussen 14 juli en 20 augustus 1944 lieten zij weten dat hun vrouwen zich geen zorgen moesten maken. Zo schreef Lammert op 6 augustus aan zijn familie: ‘Het is zondagmiddag en God zij dank mag ik mij nog in goede gezondheid bevinden. Hopend van jullie hetzelfde. Het gaat hier best met mij, hopende hetzelfde van u. Weest niet bezorgd over mij want Eén zorgt voor ons allen’.

Veel gevangenen ontvingen voedselpakketten van thuis en velen hadden via brieven contact met hun familie en geliefden. Huizing schreef zijn vrouw: ‘De pakketten zijn in orde hoor, ook de sigaretten. Bedankt voor alles’. Tegelijkertijd maakte het briefcontact de gevangenen bewust van de kloof tussen hun eigen situatie en die van hun gezinnen. Dat gold ook voor Lammert die zich er terdege van bewust was dat zijn vrouw er alleen voor stond in de zorg voor hun dochtertje. Bovendien realiseerde hij zich dat hij de geboorte van zijn tweede kind niet kon meemaken. In zijn brieven naar huis vroeg hij elke keer hoe Grietje zich voelde. In een brief op 20 augustus 1944 schreef hij: ‘Hoe gaat het met jullie? Nog goed gezond en kun je er nog goed tegen Gré? Als er een baby komt mag je wel direct een telegram sturen hoor. Hopende dat alles goed mag gaan’.

Willem Reinders overleed op 05-03-1945 in Bergen Belsen

Drie weken voordat Lammert Huizing en Willem Reinders gevangenen werden van Kamp Vught was in Normandië op 6 juni de geallieerde invasie begonnen. Begin september 1944 dachten de gevangenen in Vught, die het kanongebulder konden horen, dat de bevrijding niet lang meer zou duren. Zij dachten na over hoe hun ontmoeting met de Engelsen zou verlopen en hoe zij vervolgens naar huis moesten zien te komen. De gedachten van Lammert Huizing zullen in die dagen meer dan ooit naar huis zijn uitgegaan. Misschien kon hij op tijd thuis zijn om bij de geboorte van zijn tweede kind te zijn. Deze droom werd echter wreed verstoord op dinsdag 5 september 1944. In de loop van die dag ging het gerucht dat de geallieerden Breda hadden bereikt. De kampleiding had inmiddels na ampel beraad met Berlijn besloten de gevangenen

op transport te zetten naar concentratiekamp Sachsenhausen.

De gevangenen wisten niet precies wat er ging gebeuren. Wel was het hen duidelijk dat zij naar Duitsland werden gebracht. Om dit te laten weten aan familie en vrienden schreven sommige gevangenen, als zij de beschikking hadden over potlood en papier, een afscheidsbriefje in de wagons. Deze briefjes werden door de ventilatieopeningen naar buiten gegooid in de hoop dat voorbijgangers ze zouden vinden en doorsturen. Lammert Huizing slaagde erin een briefje naar buiten te werken. Huizing schreef: 'Weggevoerd van Vught naar Duitsland, Lammert'.

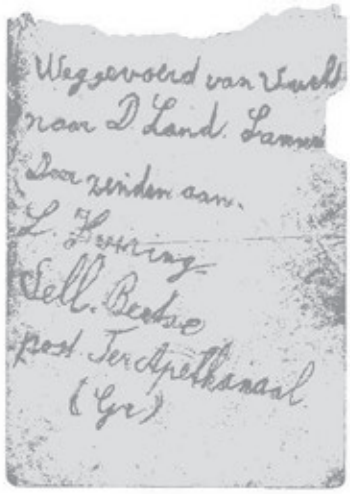
Weggevoerd van Vught
naar D Land. Lamm
Doorzenden aan.
L. Huizing
Sell. Beekse
post Terdapelkanaal
(Gr)

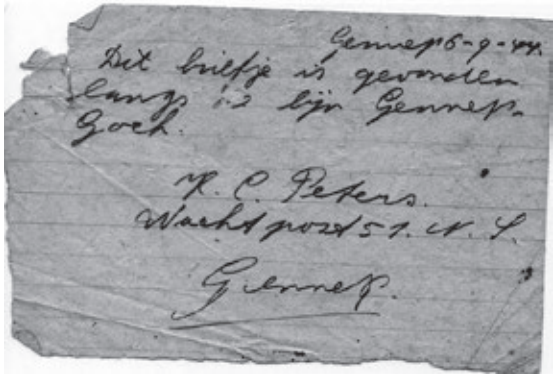
Gennep 6-9-44.
Dit briefje is gevonden
langs de lijn Gennep-
Goch.
N. C. Peters.
Wacht post 51. K. L.
Gennep.

Sachsenhausen
Op vrijdag 8 september 1944, na drie dagen en nachten, arriveerde het transport in Oranienburg vlakbij Berlijn. Vanuit Oranienburg waar de trein stopte werden de gevangenen uit Vught, te voet begeleid door Nederlandse SS'ers, naar kamp Sachsenhausen gebracht. Lammert Huizing en Willem Reinders liepen net als hun duizenden lotgenoten door de toegangspoort het kamp binnen. Op het zware ijzeren hek lazen zij de woorden '*Arbeit macht frei*'. In eerste instantie moesten alle gevangenen langs de *Politische Abteilung*. Medegevangenen zaten hier achter typemachines en registreerden wie het kamp waren binnengekomen. Op het moment dat een naam werd opgeschreven werd die gekoppeld aan een kampnummer. Huizing stond geregistreerd onder nummer 100410 en Reinders kreeg nummer 99718 toebedeeld.

Na de registratie volgde een heel traject waarbij men eerst werd gedwongen waardevolle spullen af te geven om zich daarna helemaal uit te kleden onder toeziend oog van de S.S. Vervolgens liepen de mannen achterelkaar naar een andere ruimte waar zij werden kaalgeschoren om hierna lopend afgevoerd te worden naar de montagehal van de Heinkel-vliegtuigfabriek. De fabriek was voor een groot deel buiten werking omdat in april 1944 geallieerde bombardementen grote schade hadden aangericht. Alleen de montagehal was grotendeels intact gebleven. Omdat zij hier niet ingezet konden worden voor de Duitse oorlogsindustrie liepen de gevangenen overdag veel rond en lagen verveling en incidenten op de loer. Vooral het gebrek aan voedsel en een tekort aan slaapplekken zorgde elke middag en avond voor vechtpartijen met vooral Poolse gevangenen.

Enkele weken na aankomst in de fabriekshallen kwamen ambtenaren van de *Arbeitseinsatz* en bedrijfsleiders kijken of er geschikte arbeidskrachten aanwezig waren. Na keuring en selectie kregen de mannen te horen dat zij binnenkort naar een ander *Aussenkommando* overgeplaatst zouden worden om dwangarbeid te verrichten. De gevangenen werden nu verspreid over diverse plaatsen. Op 16 oktober 1944 vertrok een trein met 1720 gevangenen, onder wie Lammert Huizing, vanuit Sachsen-

hausen naar Neuengamme. Op deze dag waren Lammert Huizing en Willem Reinders voor het laatst samen.

Neuengamme

Na enkele chaotische weken in de Heinkelhal kwam het moment waarop Huizing te horen kreeg dat hij moest vertrekken. Op die maandagmorgen werden de gevangenen verzameld en via de luidsprekers werden de namen van de mannen afgeroepen die 's middags op transport werden gezet. Samen met 500 andere Nederlanders vertrok hij naar Neuengamme. Hoogstwaarschijnlijk kwam het transport nog dezelfde dag aan. De gevangenen werden de trein uitgejaagd en marcheerden vervolgens het kamp binnen waar zij 'verwelkomd' werden door het kamporkest dat het militaire marslied *Alte Kameraden* speelde. Deze melodie werd altijd gespeeld als gevangenen het kamp binnenkwamen of verlieten om dwangarbeid te verrichten. Ook bij executies speelde het orkest dezelfde klanken.

Hierna werden de gedeporteerden onderworpen aan de procedure van het ontluizen, scheren en registratie. In Neuengamme kregen de gevangenen naast een gekleurde driehoek (de driehoek gaf aan wat voor soort gevangene je was) en een gevangenisnummer op de kampkleding ook een metalen plaatje om de nek met daarop het zelfde nummer. Huizing kreeg zijn derde en laatste kampnummer: H.58363. Met de letter voor het nummer werd duidelijk gemaakt uit welk land de gevangene afkomstig was, in het geval van Nederlandse gevangenen werd dus de letter 'H' gebruikt.

Elke dag betekende een overlevingsstrijd in het kamp. Om te overleven was het van groot belang dat de dagelijkse hoeveelheid voedsel voldoende was om de lange zware dagen te doorstaan. Maar hoe langer de oorlog duurde des te geringer werden de voedselvoorraden. Bovendien kregen bijna alle gevangenen te maken met ziektes. De slechte hygiënische toestand in het kamp en het gebrek aan medische verzorging zorgde voor een snel afnemende weerstand. Dit leidde tot de verspreiding van diverse ziektes. Gevangenen werden geconfronteerd met dysenterie als gevolg van het drinken van besmet drinkwater en vlektyfus was het gevolg van de beet van besmette luizen. Deze ziektes konden niet bestreden worden omdat in het kamp nauwelijks medicijnen beschikbaar waren. Ook deskundig personeel was niet voorhanden. Daarom was het ook beter om, als je ziek was, niet naar de ziekenbarak te gaan omdat daar het gevaar op infectie vele malen groter was.

Vanaf de herfst van 1944 ontwikkelde het hoofdkamp van Neuengamme zich hoe langer hoe meer tot een vernietigingskamp. Juist op dat moment arriveerde de deportatietrein uit Sachsenhausen waar Lammert Huizing in zat. Lou de Jong omschreef deze periode van de oorlog als de derde en laatste fase ten aanzien van het sterven in de concentratiekampen. De derde fase, vanaf eind 1944 tot mei 1945, was die van de ineenstorting van het Derde Rijk. Het was het moment waarin uit elk gebied dat verloren dreigde te gaan gevangenen per trein of te voet werden afgevoerd. Dit veroorzaakte buitengewoon veel dodelijke slachtoffers. Voor Neuengamme gold dat in november 1944 de gevangenen in grote getale omkwamen. Voor de Nederlandse gevangenen gold dat in de eerste week van november het gemiddelde aantal geregistreerde Nederlandse doden per dag op 8 lag. In de laatste week van november was dit opgelopen tot 19. Over de hele maand november lag het gemiddelde op 15 doden per dag, maar voor de maand oktober lag dit gemiddelde nog op 2 doden per dag.

De Groningse boer Lammert Huizing kwam op 16 oktober 1944 aan in Neuengamme en dat was dus op een moment dat de omstandigheden in het kamp dramatisch verergerden. De gemiddelde verblijfsduur van de gevangenen in Neuengamme was gezakt van 240 dagen eind 1941 naar ongeveer 80 dagen eind 1944. Lammert Huizing hield het slechts 40 dagen vol. Hij stierf op zaterdag 25 november 1944, 28 jaar

Lammert Huizing

oud. Volgens de officiële gegevens stierf hij aan een maagdarminfectie.. Tussen zijn arrestatie op 17 juni 1944 en zijn overlijden op 25 november zaten ruim 5 maanden. In deze periode werd hij blootgesteld aan de wreedheid van het concentratiekamp dat hem uiteindelijk fataal is geworden. Juist de relatief korte tijd dat Huizing in het kamp gevangen zat in een periode van barre omstandigheden maakte hem wellicht vatbaarder voor ziektes en ontberingen. Mannen met enige kampervaring hadden meer kans op overleven vanwege de mentale hardheid die ze hadden opgedaan tijdens hun gevangenschap. Bovendien waren hun lichamen meer ingesteld op honger en ontbering.

In het hoofdkamp, waar Huizing stierf, werden de doden niet begraven maar gecremeerd. Het lijkencommando haalde op 25 november het dode lichaam van Huizing uit één van de barakken om het vervolgens naar het crematorium te brengen. Na de crematie werd de as van de doden uitgestrooid over de moestuin van de SS'ers. Op deze manier kwam er een einde aan het leven van de jonge boer uit de Sellingerbeetse. Wat nu nog aan hem herinnert is het persoonlijke monument in Sellingen, aan de weg naar Ter Apel, vlak tegenover de weg die naar dominee Reinders is genoemd.

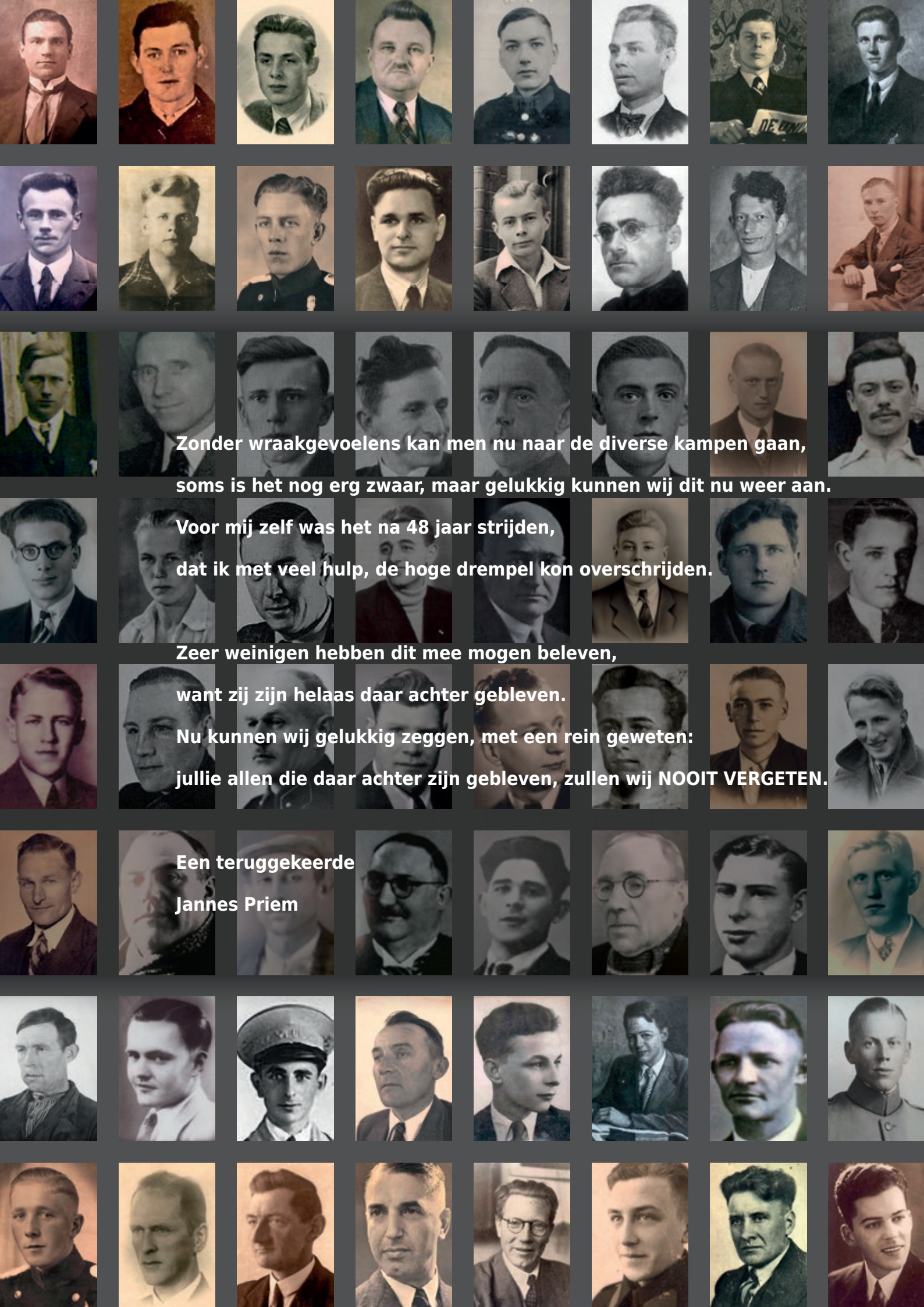

Zonder wraakgevoelens kan men nu naar de diverse kampen gaan,

soms is het nog erg zwaar, maar gelukkig kunnen wij dit nu weer aan.

Voor mij zelf was het na 48 jaar strijden,

dat ik met veel hulp, de hoge drempel kon overschrijden.

Zeer weinigen hebben dit mee mogen beleven,

want zij zijn helaas daar achter gebleven.

Nu kunnen wij gelukkig zeggen, met een rein geweten:

jullie allen die daar achter zijn gebleven, zullen wij NOOIT VERGETEN.

Een teruggekeerde

Jannes Priem